51967

Tiszatáj
1998. ÁPRILIS * 52. ÉVF.

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁR
Folyóiratok
Szeged

„Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk?”
(Kristó Gyula, Vekerdi László, Sándor Iván tanulmánya)

Darvasi László regénye

Tandori Dezső, Szepesi Attila versei

Domokos Mátyás esszéje

Beszélgetés Péter Lászlóval

Diákmelléklet: Szigeti Lajos Sándor Baka Istvánról

4

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
OLASZ SÁNDOR

A szerkesztőség tagjai:

ANNUS GÁBOR
(szerkesztő)

HAJÓS JÓZSEFNÉ
(szerkesztőségi titkár)

HÁSZ RÓBERT
(olvasószerkesztő; próza)

---

tiszatáj

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, a József Attila Alapítvány,
a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.
Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány.
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.
A lapot nyomja: Officina Nyomdaipari Oktató és Termelő Kft., Szeged.
Felelős vezető: Dr. Kékes Tiborné.
Internet-cím: http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/tiszataj/
E-mail cím: tiszataj@aida.lib.jgytf.u-szeged.hu
Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 312-670. Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.
Terjeszti a HIRKER Rt. és az NH Rt. Előfizethető a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (Budapest, XIII. Lehel u. 10/A, levélcím: HELIR, Budapest 1900), ezen kívül Budapesten a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletági Igazgatósága kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken a postahivatalokban; közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102-02102799-00000000 pénzforgalmi jelzőszámra.
Egyes szám ára: 100 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 300, fél évre 600, egész évre 1200 forint.
ISSN 0133 1167

Tartalom

LII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

1998. ÁPRILIS

„Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk?” (Nemzet és integráció) 3

KRISTÓ GYULA: A középkor magyarjai – idegen tükörben 4

VEKERDI LÁSZLÓ: Új nemzeti öncélúság? Negyedik kiegyezés? 12

SÁNDOR IVÁN: A megoldhatatlanság önismerete és az önismeret megoldhatatlansága 35

*

SZEPESI ATTILA: 21 Graffiti 42

TANDORI DEZSŐ: Védszentnapra 47

DARVASI LÁSZLÓ: A könnymutatványosok legendája (Regényrészlet) 51

LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR: Július; Postarét, 1854; Flandria, őszi brabant; Wiener lied; Cech; Post scriptum; Csangani szépség; Tutajosdal a Jangcén; Inter arma 76

SIGMOND ISTVÁN: Elnémult lovak, beszédes csillagok 80

SZÖLLŐSI ZOLTÁN: Mint mesében 83

DOMOKOS MÁTYÁS: Népmesei hős az atomkorban 85

„A Tisza-parton mit keresek?”

HOLLÓSI ZSOLT: „Szeged legnagyobb kincse: a múltja” (Beszélgetés Péter László irodalomtörténésszel) 89

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

PAPP GYÖRGY munkái a 34., 41., 46., 75., 84. és a 96. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

SZIGETI LAJOS SÁNDOR: „Te is megháromszorozódsz előttem” (Tükörszonettek és triptichonok Baka István lírájában)

GAUGUIN : D'où venons-nous ? Que sommes-nous ? Où allons-nous ?

„Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk?"

NEMZET ÉS INTEGRÁCIÓ

Milyen Magyarország képe, milyen most és milyennek kellene lennie? Merünk-e a mások által elénk tartott tükörben szemlélődni? Tudjuk-e, hol vagyunk? Miféle képzetek, tévképzetek élnek hazánkban a világról? Milyen tanulságok adódnak abból, ha sorsunkat, kultúránkat a közép-európai kontextusban vizsgáljuk? Milyen szerep jut a külföldi magyarság változatos csoportjainak? Milyennek látjuk magunkat mi, az ezredforduló Magyarországán, idehaza? Mi az, amin nem tudunk, nem akarunk változtatni? A kérdéseknek és válaszkísérleteknek tekintélyes előzményük van. 1937 júniusában a Szép Szó írta címlapjára: Mi a magyar most?, 1939-ben a Szekfű Gyula szerkesztette Mi a magyar? kötetben olyanok keresték a választ, mint Eckhardt Sándor (A magyarság külföldi arcképe) vagy Keresztury Dezső (A magyar önismeret útja). 1943 őszén Balogh József indított vitát (A nemzeti önismeret eszközei) Illyés Gyula lapjában, a Magyar Csillagban, s a szerkesztő két alkalommal is kifejtette véleményét (Hírünk a világban I–II.). A második, a ritkábban idézett cikkben írta, hogy az eszmecsere – akarva-akaratlanul – „túlcsapott az irodalom medrén". S ő mondta azt is, hogy „a tárgy kimeríthetetlen: egész mivoltunk van sziámi ikerségben vele". – Minden mindennel összefügg ugyan, de könnyen belátható, hogy valamennyi kérdésre egyetlen szerző egyetlen írásban aligha válaszolhat. Csak a sokszempontú megközelítés vezethet eredményre.

Most – legalábbis reményeink szerint – nem egy közelgő vagy már be is teljesült tragédia árnyékában tesszük föl kérdéseinket. Abban sem hiszünk, hogy a régi gondolkodási-fogalmi készlet ma automatikusan működtethető. Az új helyzet új nézőpontokat igényel, s az ezredforduló önmagában is alkalmas a számvetésre. Integrációs törekvéseink is megkövetelik, hogy ne hamis helyzetismerettel, s az abból következő még hamisabb önismerettel lépjünk a következő évezredbe.

Új sorozatunkban összefoglaló igényű, a fontosabb tendenciákra, jelenségekre figyelő írásokat éppúgy közlünk, mint az egyes országokban kialakult magyarságképekről készített beszámolókat. Erre a feladatra kitűnő írókat, tudósokat kértünk föl.

KRISTÓ GYULA

A középkor magyarjai – idegen tükörben

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az idegenek miként vélekedtek a magyarokról a mohácsi csatát (1526) megelőző 700 évben, érdeklődésünket nem könnyű kielégíteni. Mindenekelőtt az időhatárokat kell magyarázni. 1526 a magyar középkor végének hagyományos dátuma, ami viszont a kezdőpontot illeti, tudni való, hogy a 830-as éveket megelőzően nincsenek a magyarokra vonatkozó biztos írásos információink. Ennélfogva a magyarokat illető megítéléseket csak ezen időpont után nyomozhatjuk. A szó szoros értelmében nyomozni kell, hiszen nem áll rendelkezésre olyan szöveggyűjtemény, olyan kézikönyv, amelyet felütve azonnal elénk sorjáznának az adatok. Ennek az az oka, hogy az adatok hiánytalanul nem állnak rendelkezésünkre, így az alábbiak a legcsekélyebb mértékben sem tarthatnak igényt a teljességre a felhasználható adatbázis szempontjából. Legalább ekkora probléma, hogy a kérdésfelvetés (a magyarok megítélése), amely mai világunkban a legtermészetesebben hat, egyáltalán nem magától értetődő a régi korokban. Az etnoszociális értelemben vett nép (általánosan használt görög elnevezés szerint *ethnosz*) mai fogalmát 1000 vagy 1200 évvel korábbi időre nézve nem használhatjuk. Ma a népet általában akként jellemzik, hogy az magát más *ethnosz*tól tudatosan megkülönbözteti, saját elnevezése van, az összetartozást a közös nyelv, a közös szokások és magatartásformák, a hasonló anyagi kultúra és a közös leszármazási tudat jelenti. Hogy napjainkban sem egyszerű az elmélet konkretizálása során dönteni, jól jellemzi az a dilemma, hogy vajon beszélhetünk-e ma külön székely népről vagy pedig a székelység csak a magyar nép egy sajátosan elkülönült, speciális ismertetőjegyekkel rendelkező csoportja (és továbbfolytatva: vajon van-e külön csángó nép).

Még sokkal nehezebb efféle kérdésekben a régiségben dönteni. Ezzel kapcsolatban két példát idézek. A 6. század közepén az utigur fejedelem azt mondta: istentelenség és nagyon illetlen dolog volna rokonait, az azonos törzshöz tartozó kutrigurokat teljesen kiirtani, mert „azok velünk nemcsak közös nyelvet beszélnek, s lakásuk, ruházatuk és életmódjuk is hasonló a miénkhez, hanem azonos származásúak is, bár más fejedelmeknek engedelmeskednek" (Lukinich I. fordítása alapján). A modern (etnoszociális) értelemben vett népfogalom szerint az utiguroknak és a kutriguroknak azonos népnek kellene lenniük, hiszen valamennyi ismérvük rokonítja vagy identifikálja őket, mégis külön nép voltak, külön elnevezéssel, külön politikai orientációval, akik – a sok közös vonás ellenére is – ádáz harcokat vívtak egymással. Mellesleg: a steppén sok embercsoport beszélt azonos vagy rokon nyelvet (a törököt), élt hasonló körülmények között (sátrakban, a nomádokra jellemző életmód szerint), maguk is hittek azonos eredetükben (pl. az utigurok és a kutrigurok közös őstől, egy apa két fiától származtatták magukat), mégis két nép voltak. A steppén (de még egy ideig nem kifejezetten steppei miliőben is) a korai népfogalomban döntőnek bizonyult a politikai hovatartozás. Másik példám kifejezetten ezt igazolja. A 10. század közepén alkotó Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár szerint a kavarok népe *(to ethnosz tón Kavarón)* valamikor a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott. Amikor viszont a görög uralkodó a saját korabeli magyarok nyolc törzséről *(okto geneai tón turkón)* szól, a magyarokon belül em-

líti a három törzsből egy törzzsé szervezett kavarokat, akik immár a magyarok között foglalnak helyet, jóllehet nyelvileg még nem asszimilálódtak (bár már megtanultak magyarul, de tudták még apáik török nyelvét is). A magyarokhoz való politikai tartozásuk a forrás számára önálló népi karakterük elvesztésével járt. Egyébként ez az archaikus népfogalom adja magyarázatát annak, hogy a magyarok miért éppen a 830-as években fordulnak elő első ízben az írott kútfőkben. Ettől kezdve alakult meg a történelem során az első olyan politikai képződmény (Levedi törzsszövetsége), amelynek vezető ereje a magyarság volt, s ettől kezdve szerepel a magyar nép (szerepelnek a magyarok) az írott történelem lapjain. Magyarok (még pontosabban: magyar nyelvet beszélő embercsoportok) természetesen léteztek 830-at megelőzően is, de saját népi karakterük önálló politikai szerep híján nem jutott be az írott forrásokba. Az, hogy a magyarság vezetésével 830 óta önálló politikai képződmény folyamatosan létezett (törzsszövetség, nomádállam, majd európai típusú állam formájában), egyszersmind azt jelenti: amiként a magyarok megbújtak korábban azon birodalmak népeinek sorában, amelyeknek alattvalói voltak, most viszont más, idegen (más nyelvű, más hagyományú stb.) embercsoportok váltak egy csapásra „magyarrá" azzal, hogy a Magyar Birodalom alkotó elemeivé váltak.

Erre nyújtanak példát a 880 körüli idők magyarjairól szóló muszlim (arab és perzsa nyelvű) tudósítások. Ezek egyébként a magyarokat leíró legkorábbi híradások. Amikor ezek magyarokat emlegetnek, nem a mai (etnoszociális) értelemben vett (magyar nyelvű, magyar történeti tudattal rendelkező stb.) *magyar* népre, hanem arra a heterogén embercsoportra kell gondolnunk, amely felett a magyar törzsek szövetsége gyakorolt politikai fennhatóságot. A muszlim források ide vonható megállapításai tapasztalati tényeken alapultak, legfeljebb néhány emberöltővel korábbi állapotokra (de mindenképpen történetileg megragadható időre) érvényesek közléseik. Mármost a perzsául író Gardézi és az arabul alkotó Marvazi nagyjából azonos szövegezésben mondta el, hogy „a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek és nagy testűek" (Zimonyi István fordítása). E két, később élt szerző 880 körüli időre visszamenő ősforrásból merített, ezen ősforrásban tükröződő információ viszont olyan utazótól származik, aki végső fokon saját benyomásait adta közre. Ez a – fentebb megtárgyalt értelemben vett – magyarok első felbukkanása idegen tükörben. E helyütt szükséges arra utalnom, hogy itt és a továbbiakban nem tekintem feladatomnak a magyarok életmódjára, politikai rendszerére stb. vonatkozó forráshelyek ismertetését, mindössze azon mozzanatokra szorítkozom, amelyek a magyarok általános jellemzéséül szolgálnak, testi és lelki alkatukra vonatkozó információkat közölnek. A középkor későbbi századaiban ugyanis ezek képezték az alapját egy-egy nép közhellyé merevedő jellemvonásainak, az ún. népvagy nemzetkarakterológiának.

Azzal, hogy a magyar nomádállam a honfoglalással a Kárpát-medencébe helyeződött át, a magyarság bekerült a latinul író szerzők látókörébe, s ez a steppeitől eltérő népfogalmat és másfajta íráshagyományt jelentett. A középkor kezdetén a latin szerzők gondolatvilágára nagy hatást gyakorló Sevillai Izidor a nép (latinul *gens*) ismertetőjegyeként két kritériumot említett: a közös nyelvet és az azonos eredetet *(multitudo ab uno principio orta)*. Az általa használt *gens* elnevezés ekkor még azonos volt a *natio*val. A középkor végén, a konstanzi zsinaton viszont már a teória határozottan elválasztotta egymástól a *gens*et és a *natio*t. A *natio*nak ekkor három ismérvét állapították meg: (1.) olyan *gens*, amelyet (2.) a nyelvek különbözősége és (3.) a területi elkülönülés jellemez. Amikor tehát a latin forrásokban a magyar népről olvasunk, nem függetlenít-

hetjük magunkat a latin kultúrában kialakult elméletektől. Különbözött a népek jellemzésében a latin írásbeliség a steppei felfogástól abban is, hogy információik sokkal kevésbé konkrét tapasztalatokon alapultak, mint a nomádokról tudósító muszlim kútfőkben. A latin nyelvű forrásokban az idegen népek létéről és tulajdonságairól szóló kijelentések – amennyiben közvetlen megfigyeléseken, tudósításokon alapuló információkat nélkülöznek – az első ezredfordulóig, a 11. század elejéig kizárólag toposzok, amelyek döntő mértékben antik szerzőkre vagy a patrisztikai irodalomra mentek vissza. Amikor a 10. század elején a Nyugat-Európában élő szerzetes, Regino leírást adott a magyarokról, tudósítása értékelésénél e szempontokat figyelembe kell venni. Ezt írta: a magyarok, „miként a szóbeszéd járja, nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét részekre feldarabolva mintegy orvosság gyanánt lenyelik, semmilyen szánalom nem indítja meg őket, szívük nem hajlik semmiféle könyörületre... Jellemük kevély, lázongó, hamis és szertelen, hiszen az asszonyokat ugyanúgy vadságra szoktatják, mint a férfiakat; mindenkor készek idegenek vagy földijeik elleni lázadásra; természetüknél fogva hallgatagok, hajlamosabbak a cselekvésre, mint a beszédre" (Kordé Zoltán fordítása). Az itt idézett két mondat közül a második szó szerinti átvétel egy antik műből kivonatolt 7. századi munkából (az *Exordia Scythica*ból), ahol e leírás nem a magyarokra, hanem a szkítákra vonatkozik. Mivel azonban Regino az irodalomból ismert szkítákat azonosnak vélte a saját korában Nyugat-Európába kalandozni kezdő magyarokkal, így a szkíták jellemzését átvitte a magyarokra. Regino itt hivatkozott első mondatát maga a szerző úgy vezette be, hogy „miként a szóbeszéd járja". Tény, hogy Regino maga egyetlen magyarral sem találkozott élete folyamán, közvetlen tapasztalatai a magyarokkal kapcsolatban nem voltak. E mondatában a magyarokról hozzá eljutott kósza hírek, mendemondák, illetve eredetileg nem a magyarokat jellemző középkori krónikás toposzok (közhelyek) olvadtak össze. Mindenesetre Regino tükre a kalandozó magyarok jelleméről olyan görbe tükör, amely sokkal inkább a 10. század eleji krónikaírás népek jellemzésére vonatkozó technikáját adja hűen vissza, semmint a megörökíteni szándékolt nép, a magyarság jellemét.

A latin íráshagyományban e téren gyökeres változás a 11–12. század folyamán következett be. Az idegenekről adott jellemzések (népkarakterisztikumok) új minőséget értek el. Többé nem antik előképekből kölcsönzött közhelyeket, hanem egyedi megfigyeléseket találunk a forrásokban, amelyek immár közvetlen tapasztalatokon, szubjektív benyomásokon alapulnak. Egy-egy *gens* vagy *natio* leírása, jellemzése legtöbbször ellenséges, rosszindulatú, csak a legritkább esetben elismerő, a népre hízelgő. Ennek az adja természetes magyarázatát, hogy rendszerint a szerző egy más nép nagy tömegeivel találkozott, körükben kifejezetten idegennek, elszigeteltnek érezte magát, nemritkán inzultusoknak volt kitéve, ami nem növelte a bizodalmat irányukban sem a nép egészét, sem annak egyedeit illetően. Valójában ő a mássággal találkozott idegen közegben, és a másság külső jegyei (eltérő nyelv, más termet, különböző vérmérséklet, szokatlan ételek-italok, ismeretlen ruhadarabok) idegenellenességet gerjesztettek. Ezekhez járultak a közvetlenül megtapasztalt idegenek viselkedéséből kikövetkeztetett, a szituációból adódóan leggyakrabban visszataszító jellemvonások, amelyek idővel az egész etnikumra kivetültek. Az idegenekkel szembeni bizalmatlanság és annak szélső formája, az idegengyűlölet ugyanannak az éremnek az egyik oldala, amelynek másik oldalán a saját népcsoport normáinak egyedül elfogadható volta, szélső esetben a saját etnikum túlzott és mértéktelen öndicsérete áll. Mindaddig, amíg az emberek nagyobb tömegei nem váltak mobillá, tömegesen nem találkoztak a mássággal, ez a szorosan összefüggő két jelen-

ség nagyobb hullámokat nem keltett. Amint azonban felkerekedtek a népek, és idegenekkel léptek kapcsolatba utazásuk során, ezek az érzelmek azonnal aktivizálódtak, és utat találtak irodalmi művekbe. A 11–12. században négy tényező járult hozzá, hogy az emberek jelentős csoportjai megismerkedjenek a mássággal: a zarándoklatok (amelyek a 10–11. században még csak a társadalom elitjére terjedtek ki, de a 12. századtól kezdve mind nagyobb tömegeket mozgattak meg), a keresztes hadjáratok (amelyek a 11. század végétől kezdve nagy tömegeket vonultattak végig Európán), a felsőfokú tanulmányok (amelyek a legtöbb tanuló számára kétszeresen idegen környezetben folytak, hiszen nem csupán az egyetem volt idegen országban, de a diáktársak is Európa számos *natio*ját képviselték) és a kereskedelem (amely a természeti gazdálkodás röghözkötöttségéből kilépett Nyugat-Európa számára éppen a 11. századtól tágította ki a mozgásteret).

Mielőtt még konkrétan a magyarokra vonatkozó forráshelyeket elősorolnám, néhány európai példát említek az elmondottak bizonyságául. A jeruzsálemi zarándokútra vállalkozó Günther bambergi püspök 1065-ben ekként összegezte Konstantinápolyig vezető útja legfontosabb benyomásait: „Megtapasztaltuk a hit nélkül szolgáló magyarokat, a titkon rabló bolgárokat, menekültünk a nyíltan tobzódó úzok [török nyelvű népek] elől, láttuk a görög módra és császárian önhitt konstantinápolyiakat, szenvedtünk minden emberi és vadállati dühöt felülmúló indulataiktól." A magyarok hitetlenségének említése a 11. század közepi pogánylázadásokat közvetlenül követően nagyon is hihető benyomás. 1099. évi esemény kapcsán a 12. század elején vetették először pergamenre a később sztereotípiává rögzült szentenciát a németek dühéről, amely indulataikat, rabiátus voltukat, gyakori dühkitöréseiket fejezte ki, s amelyben a franciák és olaszok által barbárnak tekintett németek lekicsinylése fedezhető fel. Az első keresztes hadjárat kapcsán született meg a vélemény a görögök fortélyáról, a bizánci császárok álnokságáról. Ebben a görögök ügyes manőverező képessége, a bizánci diplomácia hajlékonysága nyert elismerést úgy, hogy ez a bizánciaknak ne előnyére, hanem hátrányára szolgáljon, s jellembeli fogyatékosságként jelenjen meg. Nem késett a görög válasz sem. A kortárs bizánci történetíró a latinokat (nyugat-európaiakat) rendkívül kapzsiknak nevezte, amivel azt a konkrét tapasztalását juttatta kifejezésre, hogy a keresztes had résztvevői nem kímélték a császárváros, Konstantinápoly mozdítható értékeit. Egy francia klerikus a 12. században Compostela felé a Baszkföldön áthaladva felfigyelt arra, hogy kenyér és bor helyett tejet és sört fogyaszt a területen élő rosszindulatú emberfajta, amelynek vad a kinézete, barbár a nyelve. Idegen környezetben még ott is a negatívumra utalt, ahol pedig saját népével a legnagyobb rokonságot fedezte fel. Ezt írta a galíciaiakról: „a mi gall [francia] népünkhöz minden műveletlen hispán nép közül szokásaikra ők a leginkább hasonlók, de nagyon haragvók és békétlenek". Amikor 1130-ban Reimsben angol, francia és német diákok hólabdacsatát vívtak, egy angol hólabdába tett kő révén egy németet súlyosan megsebesített. Ezen eset kapcsán merült fel először az angolok hitszegése *(perfidia Anglorum)*, amely utóbb *perfid Albion* formában nagy karriert futott be; ez volt Napóleon 19. század eleji angolellenes propagandájának kulcsszava, de még Rákosi Mátyás is használta az imperializmus elleni harcnak szentelt visszaemlékezéseiben a britekre.

A magyarokról a második keresztes hadjárat (1147) alkalmával az országon átvonuló Freisingi Ottó adott leírást. A német püspök szerint a magyarok „rút ábrázatúak, szemük beesett, alacsony termetűek, szokásaikat és nyelvüket illetően egyaránt barbárok és vadak, úgyhogy joggal hibáztatható a végzet vagy inkább csodálandó az is-

teni elnézés, amely – nem tudom mondani, hogy embereknek, hanem – ilyen emberi szörnyetegeknek oly gyönyörűséges országot adott" (Gombos F. Albin fordítása). Természetesen nem a magyarok változtak meg 250 év alatt, hogy az arab utazó a 9. század végén még szemrevalónak és nagy testűnek látta őket, a német utazó pedig a 12. század közepén már rútnak és alacsonynak. Nem vitatva, hogy az arabokhoz képest a magyarok magas, a németekhez képest pedig alacsony növésűnek számítottak, s azt sem vitatva, hogy az arabok a szabad harcosokból álló, gazdag magyar népi hadat látták, a német főpap pedig a német viszonyokhoz képest hitvány lakásokban élő magyarországi szegény népet, nem vonva kétségbe tehát a személyes megfigyelés reális elemeit, Freisingi Ottó leírása, főleg pedig végső minősítése (hogy ti. a magyarok emberi szörnyetegek visszataszító tulajdonságokkal) feltűnő hasonlóságot mutat Poitiers-i Aimery imént idézett, a baszkokról szóló leírásával, aki szerint a baszk rosszindulatú emberfajta, vad kinézéssel, barbár nyelvvel. Ottó püspök erre rímelő szavai a valós mozzanatokon túl a másságnak szinte kötelezően kijáró megvetést és elítélést éppen úgy tartalmazzák, mint Aimery klerikus mondata. A magyarok sem maradtak adósok. A 13. század elején Anonymus egy egész csokorra való negatív minősítést osztott szét a szomszédos népek között. Nála a németek őrjöngők, a bolgárok dölyfösek (gőgösek), a görögök „vitézségét" az asszonyokéval vetette egybe, a vlachokról (románokról) és a szlávokról meg egyenesen azt mondta: „az egész világ legértéktelenebb emberei..., mivel más fegyverük nincs, csak az íj és nyíl". A 14. századi krónikakompozíció gyakorta emlegette a német dühöt, szólt arról, hogy a németek vadállat módjára üvöltenek, a csehek őrjöngőek és részegesek, illetve gőgösek, a kunok dölyfösek, a besenyők és a székelyek igen értéktelenek és nagyon hitványak, az olaszok pedig – nyelvük lágyságára utalva – csacsogó fecskék módjára csivitelnek. E minősítések egy része közvetlen tapasztalásokon alapult, korhoz kötött volt: a vlachok és a szlávok kimondva, a besenyők és a székelyek kimondatlanul hitvány fegyverzetük, könnyűlovas harcmodoruk miatt jutottak a becsmérlő jelzőkhöz. Az olaszok nyelvére történő utalás is konkrét megfigyelésen alapul. Az sem vonható kétségbe, hogy a krónikás által látott cseh csapat lerészegedett, s innen terjedt át a csehekre általában az iszákosság. A németek őrjöngése azonban már bizonyosan irodalmi átvétel Nyugat-Európából, amit a magyar tapasztalatok legfeljebb megerősítettek, ez viszont csak növelte a minősítés hitelét. A „német düh" *(furor Teutonicus)* olyannyira toposszá vált rövid idő alatt Magyarországon, hogy közvetlen megfigyelés sem kellett lejegyzéséhez. Éppen úgy előfordul a 13. század közepén Rogeriusnak a tatárjárásról szóló emlékiratában, mint több, e századból való magyarországi jogbiztosító oklevélben.

Ha azt nyomozzuk, hogy vajon a magyarokról már a középkorban alakult-e ki olyan állandó minősítés, mint a németekkel kapcsolatban a düh vagy az angolokat illetően az álnokság, nem vagyunk könnyű helyzetben. Ugyanis még hosszú időn keresztül a magyarokról konkrét megfigyeléseken alapuló és kevéssé általánossá vált jellemzések készültek. A 13. század végén a Rajnához csatába tartó magyarokról a német kútfők azt emelték ki, hogy hosszú hajukat befonva viselték, feltűnően hosszú volt a szakálluk is. Fegyvereiket, az íjat és a nyílat ügyesen használták, lovaikkal vakmerően keltek át a mély folyókon. E tudósításba bizonnyal a magyarokkal együtt vonuló kunok is belejátszottak. 1308-ban egy francia domonkos szerzetes utazott át Magyarországon, aki becses leírást hagyott ránk benyomásairól: Magyarország „földje legeltetésre alkalmas és rendkívül gazdag kenyérben, borban, húsféleségekben, aranyban és ezüstben, a halak bősége pedig meghaladja csaknem az összes országot, kivéve Norvégiát... Az

emberek általában alacsonyak, feketék és szikárok, és a fegyverek bármelyik nemében nagyon jó harcosok, leginkább mégis kiváló íjászok; általában apró lovaik vannak, bár egyébként erősek és gyorsak... Magyarország népe nagyon alázatos és katolikus, ámde a főrangúak és a nemesek igen kegyetlenek" (Borzákné Nacsa Mária fordítása). Lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy amit már Freisingi Ottó magyarok iránt a legcsekélyebb mértékben sem megértő leírása hangoztatott: országuk gyönyörűséges, az a francia névtelennél úgy fordul elő: Magyarország igen gazdag és termékeny föld. Több, az itt olvashatóval rokon elem fordul elő abban a híradásban, amelyet egy olasz krónikás (Matteo Villani) adott a magyarokról a 14. század második felében. Ő nem járt Magyarországon, a magyarokról szóló jellemzés azok itáliai hadjáratain alapul. „A magyaroknak nagyszámú méneseik vannak, lovaik nem nagyok... Harcmódjuk nem a csatamezőn való helytállásban, hanem portyázásban, megfutamodásban, üldözésben, nyilaik kilövöldözésében, meghátrálásban s az ütközésre való visszafordulásban áll" (Rácz Miklós fordítása).

Legkorábban a 15. században nyugat-európai irodalmi alkotásokban bukkanunk azokra a motívumokra, amelyek utóbb a magyarokkal (és Magyarországgal) kapcsolatban toposszá merevedtek. Ezek egyike a „gazdag föld – szegény ország". Ez arra az ellentétre mutatott rá, amely szerint gazdag országban hitvány nép él. Egy 15. századi szentencia tömör megfogalmazása szerint: „a magyar és Magyarország: a legalávalóbb nép – a legjobb föld". Aligha kell bővebben bizonygatni, hogy e sommás megítélésnek mindkét eleme már a 12. század közepe óta fel-felbukkant a magyarok jellemzéseként. Szükségszerűen azonban csak a 15. században kapcsolódhatott össze, hiszen a sok természeti kinccsel bővelkedő ország szegénysége – itt nem részletezhető okok miatt – igazán csak a 15. század végére vált világossá. További 15. századi nyugati művek ennek a jellemzésnek egyes elemeit hangoztatták. Ezek közül emelem ki azt a verset, amely részletezően sorolja elő a Magyarországon tapasztalható sok rosszat. Ilyen a légy, a túlzott hőség, a láz, a borzalmas borok, a féreg, a sok porral járó szélvihar, az emberek disznóólakban laknak, hiányoznak a szálláshelyek, alvóhelyül a puszta föld szolgál, mivel nem használnak ágyat, nincsenek fák, az étkek tisztátalanul készülnek, a ragacsos források bűzt árasztva bugyognak fel, türelmetlen, kegyetlen, durva és rosszindulatú a nép, az előkelők pompakedvelők, híján van az igazság, csekély a hit, viszont nagyok a távolságok. Egy 16. századi írás a magyarok „durva erkölcsű, műveletlen és barbár *natio*ját" említette. Innen már csak egy ugrás a 18. század eleje, amikor – valószínűleg Stájerországban – elkészült az a *Völkertafel* (néptáblázat), amely az Európában található népek tulajdonságainak rövid leírását tartalmazta. Ezeket főleg kocsmákban, fogadókban függesztették ki az oda betévedő idegenekkel kapcsolatos „miheztartás" végett. A képpel is ábrázolt tíz nép közül a magyarokat e minősítésekkel jellemezte az útmutató: viseletük színes, értelmi képességeik módfelett szerények, istentiszteletük hanyag, az időt naplopással töltik, hűtlenek, ők a legkegyetlenebbek, vérszomjasak, árulók, lázadók, a zendülést kedvelik, életüket kard által végzik, viszont tudósok a latinban és – nem meglepő a fentiek alapján – gyümölcsben, aranyban gazdag az országuk, mindenben bővelkednek.

A 18. századi *Völkertafel*en a magyar férfi tollal ékesített, karimátlan, felfelé bővülő, gyöngysorral díszített süveget, vörös dolmányt, barna, prémszegélyes mentét, fényes selyemövet, díszes tarsolyt és kardot, testhez simuló vörös nadrágot és világos színű, sarkantyús kemény csizmát visel. (Ez a magyar nemes hagyományos öltözete.) Megjegyzendő, hogy sokkal korábbi időkből is ismerjük a magyarok szimbolikus ábrázolá-

sait. A 14. század első feléből származik a Giotto-féle *Navicella*-mozaik hű másolatához kapcsolódó ábrázolás Strasbourgban, amely – mintegy érdemeik szerint – vonultatja az egyes országokat az üdvösség felé. A sor elején a Német-római Császárság két vezető hatalma, Germánia és Itália áll, őket Franciaország, Anglia, majd erősen leszakadva Aragónia, Szicília és Kasztília követi, a lovon ülők sorát Magyarország és Lengyelország zárja. Utánuk már csak a gyalogosan közlekedő Kelet és Litvánia van. A sereghajtók Európa keresztény és pogány perifériáját testesítik meg. A másik, szintén a 14. századból, annak végéről való képi ábrázolás a velencei doge-palota földszinti oszlopfőjén volt látható, a magyart középkorú férfi jelenítette meg, aki bajuszt, hegyes szakállt, hegyes, prémes süveget viselt. Ez abban a korban a keleti népeket ábrázoló sémának felelt meg.

A magyarságot jellemző másik, hosszú időre közhellyé merevedett toposz a „kereszténység védőbástyája". Ez kezdetben levéltári forrásokban (diplomáciai iratokban, levelekben, pápai bullákban) jutott kifejezésre, annak arányában, ahogyan a 15. század elejétől kezdve mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugat felé terjeszkedő Oszmán Birodalom feltartóztatásának súlyos terhe Magyarországra hárul. A század közepétől kezdve a humanista irodalom is felkarolta ezt a gondolatot, s ebben kiváltképpen Aeneas Sylvius Piccolomini játszott nagy szerepet. Ő írta le azt a kifejezést, hogy „Magyarország a fal, a mi vallásunk igen erős védőbástyája és pajzsa". Egy efféle toposz természetesen megkövetelte mind az ország, mind a benne lakók felértékelését. Jól érzékelteti ezt Piccolomini azon levele, amelyet V. László királlyá választásának ügyében írt a magyar követekhez: „Magyarország állapota, sajnos, az egész kereszténység súlyos kárára, megtört, megrendült, szertefoszlott, és minden hajdani fényétől s ragyogásától megfosztatott. A régi történetíróknál úgy találtam, hogy országotok hajdan emberekkel és javakkal áldottan virágzott... Nem is volt nép az egész földkerekségen, amely országotokat akkor háborítani merészelte volna, oly tiszteletre méltó és híres volt szerte a világon a magyar név... A törökök... most Magyarország szívében tombolnak... Ó, ez a hajdan oly gazdag ország! Arany tartomány! Földeknek dísze!" Az itáliai humanista buzdítólag írta: „A földek ma sem kevésbé termékenyek, mint egykor; nem kevésbé termékenyek a barmok sem; a szőlőskertek megtermik a magukét, hasznot hajtanak az arany- és ezüstbányák; értelmesek az emberek és szorgalmasak, bátrak és sok mindenben járatosak" (Borzsák István fordítása). A magyar középkor akkor zárul, amikor az ország függetlensége Mohácsnál elveszett. A 16. századra, amikor az ország egy része ténylegesen török uralom alá került, a két toposz (a „gazdag föld – szegény ország", illetve „a kereszténység védőbástyája") mind közelebb került egymáshoz. A föld gazdagsága ugyan megmaradt, de mivel a nép, az ország a kereszténység védőpajzsa szerepkörében állandó fenyegettetésben, háborús viszonyok közepette élt, egyre inkább elszegényedett. Így a már a középkor végén is helytálló szentenciák még aktuálisabbá váltak az újkor hajnalán. Ezt a népkarakterológiai örökséget adta át a magyarokra vonatkozóan a késői középkor a korai újkornak. S ezzel együtt mindazt, amit a stájer *Völkertafel* a 18. században tükröz: az állandósult háborús viszonyok közepette kialakult életformát, az emberélet puszta megmentéséhez, a puszta túléléshez szükséges hűtlenséget, kegyetlenséget, vérszomjat, árulást, zendülést. Nem ősi magyar tulajdonságok ezek, hanem a történelmi körülmények hatására alakultak ki. Frappánsan mutatja a nyugat-európai és a magyar életforma különbözőségét az, hogy a *Völkertafel* szerint ott és itt miben betegedtek meg leggyakrabban az emberek, és hogyan végezték életüket. A spanyolokat a székrekedés, a franciákat a franciakór (azaz a nemi betegség), a németek

ket a köszvény kínozta, a magyarokat pedig a frásztörés. A spanyolok ágyban, az olaszok kolostorban, a németek borban haltak meg, az angolok vízbe fulladtak, a magyarok kard által vesztek el. A késő középkori és újkori magyarságot idegen tükörben láttató képet nem a – nem létező – megváltoztathatatlanul örök magyar népjellem eredményezte, hanem a sanyarú közép-európai történelem adta „ajándékba".

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Források:

Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei. Ford. Lukinich I. Brassó, 1905.

A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995.

Freisingi Ottó: *I. Frigyes császár tettei.* Ford. Gombos F. Albin. Bp., 1913.

Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp., 1988.

A három Villani krónikája. Ford. Rácz Miklós. Bp., 1909.

Szenci Molnár Albert válogatott művei. Sajtó alá rend. Vásárhelyi Judit. Bp., 1976.

Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása. Közreadja V. K. [Vörös Károly]. História, 1987/1. 17.

Feldolgozások:

Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II.* Második kiadás. Bp., 1899.

Schmugge, Ludwig: *Über „nationale" Vorurteile im Mittelalter.* Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 1982. 439–459.

Imre Mihály: *„Magyarország panasza". A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában.* Debrecen, 1995.

Marosi Ernő: *Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben.* In: Magyarok Kelet és Nyugat között. Szerk. Hofer Tamás. Bp., 1996. 77–97.

Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése.* Szeged, 1997. (További irodalommal.)

VEKERDI LÁSZLÓ

Új nemzeti öncélúság? Negyedik kiegyezés?

I.

Bibó István a magyar politikai gondolkozás, államszervezés és társadalomszerkezet torzulásában központi szerepet tulajdonított a kiegyezésnek. Nagy tanulmányaiban ismételten visszatér rá, különféle szempontokból világítva meg hatvanhét végzetes politikai, társadalmi, mentalitástörténeti következményeit. A klasszikus, leggyakrabban hivatkozott hely az *Eltorzult magyar alkat*...-ban olvasható: „Két védekezésre kényszerült, félelembe merevedett politikai erő egyezik ki egymással 1867-ben, mint arra Németh László is találóan rámutatott (*Kisebbségben*, 42–44.). A Habsburgok kiegyeznek a magyar nemzettel, mert úgy tudják, hogy a magyarok a legenergikusabb és legfélelmesebb, önállóságra törő népe a monarchiának, s nem veszik észre, hogy e nemzet vállalkozó kedvét közben súlyos törés érte. A magyarok pedig megkötik a kiegyezést, mert úgy tudják, hogy a Habsburgok birodalma kikerülhetetlen szükségessége az európai államrendnek, s nem veszik észre, vagy nem merik észrevenni, hogy éppen az a két vesztett háború, mely a dinasztiát a kiegyezésre kényszerítette, egyúttal éppen a szabadságharcot és Kossuthot igazolja abban, hogy a monarchia egyáltalában nem sebezhetetlen. A dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett; ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját erejéből nem tudja megőrizni helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy kiki megmentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok birodalmukat, a magyarok államukat. E kettő azonban továbbra is szöges ellentétben volt egymással; sőt a 19. században, a demokratikus közösségalakulások sodrában inkább ellentétben volt, mint valaha... A kiegyezés vérbeli konzervatív cselekedet volt, s éppen ezért volt lehetséges a sok belső ellentmondás ellenére is: a megegyező feleket nem a célok és tervek, hanem a félelmek és aggodalmak közössége hozta össze. A liberálisok csak a formula megtalálásához kellettek, a létrejött szerkezetet kezelni csak konzervatív alapon lehetett, de úgy is csak ideig-óráig." (*Válogatott tanulmányok* II, 582–583.) Hosszú, sok évszázadig élő és kezelhető volt viszont az a „szerkezet", amelynek 1867 úgyszólván csak logikus következménye volt. A félelem hozta össze ezt is Mohács után: a félelem a töröktől s a magyar urak félelme parasztjaiktól, amely utóbbiban érdekközösségükre eszméltek főurak és köznemesek. A kiegyezéshez hasonlóan, Bibó a hosszú Habsburg uralomnak is kizárólag káros és torzító következményeit regisztrálja, állandó cseh és lengyel összehasonlításokkal körözve a Habsburg-birodalomba féloldalasan betagolódó Magyarország felett. Messziről néz rá, ahonnét már elmosódnak a részletek, és csak a kelet-európai kisállamok egyetemes, ám államonként különböző nyomorúsága látszik. Innét nézve „a Habsburgok végzetes államalakulta" nem is „igazi" birodalom, inkább csak afféle alkalmi unió volt, amely azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja. A 18–19. század fordulóján megjelent »Ausztria«-tudat nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket, azonban mélyebb közösségi gyökerei csak a német örökös tartományokban voltak,

s ott sem az európai nemzeti érzelemnek felelt meg, hanem inkább azoknak a provinciális érzelmeknek, amelyek a többi német kis államokban is kifejlődtek." (II, 193–194.) És kifejlődtek a szétdarabolt Lengyelországban, Itáliában, a Habsburg császárságba szorult Csehországban, Magyarországon. Ezek az érzelmek azonban nem voltak alkalmasak, hogy alapul szolgáljanak az állam nemzeti koordináták szerinti átrendeződéséhez. Ugyanis „a nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és magáénak akar tudni". (Uo. 195.) Ez a keret a Habsburg-birodalom népeinél hiányzott. „Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt vagy csak részben volt kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük." (194–195.) A Habsburg-birodalomnak mindez megvolt, de ezt át nem vehették, hiszen épp ezzel szemben kellett megmutatniuk életképességüket. Így hát „vissza kellett nyúlniok a felületi erőviszonyoknál mélyebb »népi« tényezőkre. Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (peuple), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátságok* döntő hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás »igazi« kritériumait, a nyelvet, a népszokásokat stb." (195.) A *Volk*-hoz kellett volna megteremteni az állami kereteket ahhoz, hogy itt is nyugati értelemben vett modern nemzet születhessék, azonban ez irdatlanul nehéz, ha ugyan nem lehetetlen feladat volt, mivelhogy itt senki nem végezte el azt az alapvetést „mely Európa-szerte a 17. és 18. században folyt le" (194.). A Habsburg uralkodók ezt nem végezhették el, hiszen ők Magyarországot *kívülről* kormányozták, ők „Bécsben és Prágában voltak *otthon*, és ezekben az országokban jól-rosszul el is végezték azt a feladatot, amely az újkorban a királyi hatalom feladata volt: visszaszorították a főnemességet, támogatták a városi polgárságot, és védték a parasztságot. Magyarország azonban külső védelmi vonal volt számukra, ahol nem intenzív társadalomszervező munkát, hanem merőben katonai és hatalmi politikát folytattak". (498.) Azokra támaszkodtak, akik őket ebben legsikeresebben és legkészségesebben tudták támogatni: a nagybirtokos főúri rétegre; még ha kockázatot, sőt viszályok veszélyét rejtette is magában, olykor egyenesen felkelésekét, melyek néha – például Rákóczi szabadságharcában – már-már túlnőni látszottak a nemesi kereteken. Néhányszor meg, mint Mária Terézia és II. József idejében, „a királyi hatalom próbálja felvenni a parasztság, a tömegek, a demokratikus erők védelmének a nyugatias szerepét a feudális erőkkel szemben. A döntő pillanatokban azonban a Habsburg-hatalomnak és a magyar fő- és középnemességnek a harcai valahol szükségképpen holtpontra jutnak: kiderül, hogy a Habsburg királyok Magyarországon, ebben a számukra idegen országban termékeny és alapvető társadalomszervező munkát nem végezhetnek, ugyanakkor kiderül az is, hogy a nagybirtokos földesúri réteg végül is király nélkül nem képes szembenézni az ország bel- és külpolitikai problémáival. Ezekben a kritikus pillanatokban, szatmári békékben és kiegyezésekben mindig újból helyreállítják azt a szolidaritást, mely négyszáz esztendőn keresztül az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés alapja és egyben minden bajának okozója volt, az idegen király és a hazai főnemesség érdekközösségét s e mögött a főnemesség és köznemesség érdekközösségét a szabad polgári és paraszti fejlődés rovására". (499–500.) Élnek és hatnak azonban eközben a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők is, Bibó nyomatékkal – és nem minden csodálat nélkül – hivatkozik például rá, hogyan őrződtek meg a török hódoltság alatti városokban nyugatias szabad-

ságok, és hogyan élte túl a mezővárosi szabad paraszti életforma a zord időket. S mint legfőbb erőfeszítést külön nyomatékkal emeli ki a magyar reformkort: „A polgárságból és jobbágyfiakból egy minden eddiginél nagyobb méretű és függetlenebb értelmiségi kultúra körvonalai alakulnak ki, és egy pillanatig úgy látszik, hogy sikerül a köznemesség egy részének, a polgárságnak és egy modern, szabadelvű értelmiségnek az együttműködését és szolidaritását létrehozni az idegen királlyal és nagybirtokos főnemességgel szemben. Közelről nézve persze ez a kísérlet is rengeteg felemásságot és zavart mutat, mindenesetre azonban benne vannak távolabbi lehetőségként egy teljesebb, európai értelmű továbbfejlődésnek a csírái. A szabadságharc leverése ezt a lehetőséget is elvetéli, a nemzetiségek felkelése viszont felidézi a történeti ország felbomlásának a félelmes lehetőségét. Így aztán a hatvanhetes kiegyezésben, ezen az új holtponton az idegen király, a nagybirtokos főnemesség, a maga szűkebb érdekalapjaira visszahúzódó köznemesség és a megriadt s a hatalommal szemben való lojalitásra visszatérő értelmiség, miután úgy érzik, hogy önmagukban egyikük sem képes a helyzet ura maradni, újból helyreállítják azt a kompromisszumot, amely modernizált formák között, de tökéletesen megmerevített társadalmi erőviszonyok mellett, tovább őrzi az immár több mint háromszáz esztendős egyensúlyt. A kiegyezés utáni fejlődés nemhogy javította, hanem még tovább súlyosbította a helyzetet azzal, hogy az elszegényedett köznemesség az igazgatási, értelmiségi feladatkörre húzódott, s ezzel az értelmiségi fejlődést még inkább hozzákötötte egy védekezésben lévő társadalmi hatalmi szervezethez." (501.) Azaz az 1849-es katasztrófa meghiúsította a magyar reformkor nagy kísérletét a visszatérésre a nyugati fejlődés fővonalára, s ennek a kudarcnak a tanulságait vonta le a kiegyezés.

*Az 1849. évi katasztrófa végzetes tanulságai*t hangsúlyozza Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúságai*ban is (II, 203), külön kiemelve a magyar nemzet politikai tudatában rögzült két tanulságot: „az egyik az volt, hogy *Európa Magyarországot függetlenségi harcában cserbenhagyta*, a másik tanulság azt volt, hogy *az idegen nyelvű nemzetiségek a demokratikus szabadságot az elszakadásra fogják felhasználni.*" Az első tanulság az 1867-es kiegyezéshez vezetett, a második „nyomán kezdődött az a fejlődés, amely Magyarországot eltávolította a demokratikus ideáloktól".

Az ország összeomlása és Trianon azután újból és nyomatékosan felidézte a „két tanulság"-ot, és még messzibb lökte a társadalmat a demokratikus ideáloktól, a nyugati fejlődés fővonalától, a „trianoni komplexum" zsákutcájába. „1918–19 tapasztalatainak *ez* az értelmezése pedig nem jelentett mást, mint annak az emberfajtának a politikai menybemenetelét, a teljes igazolását, amelyik hatvanhetet csinálta, és a hatvanhetes hazugságok hínárjai között oly biztonsággal lavírozott. Dinasztia már nem volt, Habsburg Birodalom már nem volt, de nélkülük is sikerült, amint azt Németh László mesterien leírta, hatvanhét bukása után egy olyan hatvanhetes világot berendezni, amelyben a kiegyezés egész eszmei és politikai konstrukciójának nagyobb becsülete volt, mint tényleges érvényességének idején bármikor." (598.)

Létrejön tehát egy irreális és abszurd második kiegyezés egy nem létező de a politikai és társadalmi mozdulatlanságot eszmeileg – és eszmeien – reprezentáló fantom nagyhatalommal, az eltorzult magyar alkat újabb variációit izzadva ki a zsákutcás magyar történelemben. „Társadalmi síkon az úriember réteg a proletárforradalomtól való félelem közös platformja alapján további polgári elemeket asszimilált magához a »keresztény középosztály« közös neve alatt: az elnevezés az úriembernél polgáribban hangzik, de valójában a proletárforradalom élménye után az egykori köznemesség mozdulatlan, hierarchikus társadalmi szemlélete sokkal elszántabban és nyíltabban je-

lentkezik, mint azelőtt. A társadalmi mozdulatlanság kibírhatatlanságát a haladás*ellenes* erők radikalizmusa, a fasizmus fából vaskarikája kezdi ellensúlyozni." (599.) És ezen a ponton aztán újból reálisan megjelenik az idegen nagyhatalom, amellyel nyélbeüthető a nemzeti kiegyezés, a „nép"-re hivatkozva és az adott társadalmi hierarchia szentesítésével és érdekében. A nemzeti fejlődés zavarai így szükségképpen a politikai jellem deformálódására vezetnek. Kialakul „az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között". (224.) A kelet-európai kisállamok nyomorúságának ez az egyik jellegzetes és tragikus vonása. „Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: *az értékek háttérbe szorulása* közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodottságát idézi elő."

A nemzet társadalmi szerkezetének eltorzulása és következésképpen a politikai jellem deformálódása azonban nem kisállami specialitás. „A legtöbb közép- és keleteurópai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történeti katasztrófák és zsákutcák hatására mindjobban összeszűkült, és súlyos közösségi hisztériákba bonyolódott... A nemzeti élet minden megnyilvánulása *a legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődött, s mind reális, mind képzelt teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült *a nemzeti öndokumentáció* szolgálatába. A hamisítástól a gyilkosságig minden szent és sérthetetlen lett, ha »*a nemzet nevében*«, »*a nemzet érdekében*« történt." (225.) A következmény zűrzavaros publicisztika, „nemzeti tudomány", területi viták, nyelvi háború, kisebbségi elnyomás, „vezetési" igények, territoriocentrikus szemlélet, politikai felelőtlenség.

Az értékeket háttérbe szorító ádáz nemzeti célszerűség tehát összefügg a zsákutcás társadalomfejlődéssel, amelyet Magyarországon a kiegyezés rögzített, illetve konzervált.

A kiegyezés a függetlenség feladása, ami annyit jelent, hogy a dolgok többé nem immanens értékük szerint értékelődnek. Ez a kritikátlanság, „mely kivonja magát az értékek fóruma alól, s nem szerintük, hanem más szempontok szerint értékel – fogalmazta meg ugyanezt Fülep Lajos *Nemzeti öncélúság* című *Válasz*-cikkében – az alap, a talaj, a kiindulás és logikai premissza, a többi belőle nő ki és következik: mivel lemondott a dolgok megítéléséről az értékekhez való viszonyukban, képtelen a sajátosnak, a magyarság nemzeti föladatainak és súlyos problémainak meglátására is, másrészt óhatatlanul ki van szolgáltatva a nemzet történelmi életvonalából és jelen helyzetéből objektíve kiolvasható hivatással és jelleggel ellenkező kritikátlan átvételnek idegenből, amilyen a fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság és hasonlók, amelyeket tekintet nélkül német eredetükre ugyancsak immanens kritériumok szerint kell megítélnünk."

A Horthy-korszak torzulásait, politikai felelőtlenségét, kritikátlanságát, az immanens értékek iránti érzéketlenségét, ádáz öncélúságait Fülep Lajos, Németh László, Bibó István egyaránt és nagyon határozottan hatvanhét – mintegy „második kiegyezésben" megújított és újra kodifikált – örökségének tartotta. Fülep és Bibó véleménye abban is egyezik, hogy mindketten a nyugati fejlődés fő vonalától való eltérést ítélik a legsúlyosabb s a többit jórészt magyarázó torzulásnak hatvanhét örökségében. A hangsúlyok különböznek; Fülep a harmincas évek közepén kritikusabban szemléli a korabeli Nyugatot mint Bibó 1945–47 között az akkorit, a lényeg tekintetében azonban egyetértenek: az öncélúságok zsákutcáiból az egyedüli kiút a visszatérés a társadalomfejlődés és a politikai struktúra Nyugaton évszázadok során kimunkált és a megvalósítás hibái ellenére többé-kevésbé működő formáihoz. Németh Nyugatban illetve Európá-

ban inkább egy eszmeiséget s minőséget értékel, mintsem a társadalmi és a politikai realitást, s ezt az eszmeiséget „keleti Golf-áramával" hatni hagyja messzi az Occidens földrajzi határain túl. A zsákutcás magyar történelem és a különféle nemzeti öncélúságok Németh történelem-képében nem utolsó sorban éppen ennek a keleti Golf-áramnak a megszakadásából következnek; legtragikusabb következményekkel éppen hatvanhét és Trianon nyomán. És e tekintetben már újból teljes az egyetértés közte és Bibó között. A teendők megítélése tekintetében lényeges az eltérés: Németh a „tejtestvériség", Bibó az „önrendelkezési jog" és az egész régióban következetesen megvalósítandó politikai és *társadalmi* demokrácia irányában képzelte el a kitörés lehetőségét hatvanhét zsákutcájából és Trianon csapdájából; azonban ez tán helyzetértékelésük időbeli különbségével is összefügghet; 1945–47 után Németh igencsak közeledett Bibó felfogásához és egyre nagyobb érdeklődéssel fordult Nyugat: a francia *grand siécle*, a „fények" (és filozófusok) százada, és kivált az „angol műhely" irodalmi, tudományos, technikai és társadalmi eredményei felé. Hatvanhét következményeiről azonban ő sem változtatta meg véleményét Bibóhoz és Fülephez hasonlóan. Pedig Németh ismerte és becsülte Halász Gábor tanulmányait a magyar századvég irodalmáról, s a *Maculay és az „angol műhely"-ből sejthetően a Magyar viktoriánusok* se kerülhette el a figyelmét. De amikor a hatvanas évek historiográfiájában és politikai köztudatában kezd újra felértékelődni hatvanhét, *sub rosam* egyenesen valamiféle történeti analógia gyanánt szolgálni, ő nagyon határozottan „egy szocialista tizennyolcadik század" víziójára hivatkozik. Bibó pedig *A nemzetközi államközösség*...-ben egyenesen általánosítja hatvanhét tragikus következményeit, amennyiben a kiegyezések feltételei és következményei „sok ponton hatottak abban az irányban, hogy a nemzetalakulás folyamata és a szabadság irányában való társadalmi haladás folyamata közötti egykori szoros kapcsolat meglazult". (IV, 321.) Az *Ady éjszakái és éjszakája*ból láthatóan Fülep sem engedett jottányit sem a kiegyezéses kor iránt érzett haragjából és megvetéséből: annál is kevésbé, mert a hatvanas években készülő „kiegyezésnek" is szólhatott tán a haragja? Fülep Lajos, Németh László, Bibó István – talán eredendő politikai vagy inkább közéleti érzékenységük miatt – saját koruk szempontjából nézték és értékelték a kiegyezést (és a kiegyezéseket); Halász Gábor – messzi megelőzve a modern mentalitástörténeti trendeket – a maguk korában és a maguk korából próbálja megérteni hatvanhét magyar viktoriánusait. Ami azonban nem azt jelenti, hogy korhű elemzése nem szolgálhatna távolibb tanulságokkal, napjainkig akár, ha persze nem holmi analógia vagy pláne nosztalgia gyanánt.

Huszár Tibor a négykötetes Bibó Jegyzeteiben (III, 607) és Bibó-képében utalt már Halász Gábor tanulmányára; úgy vélte, hogy „Bibó a dualista »konstrukció« értékelésében figyelmét elsősorban a kiegyezéssel kapcsolatos társaslélektani jelenségekre, elvtelenségekre, megalkuvásokra összpontosította", és ebből a szempontból „esetlegesnek tűnt a magyar gyáripar, bankrendszer, az akkori európai mércével is korszerű közlekedés és infrastruktúra erőteljes fejlődése, az a pezsgés, amit Halász Gábor a magyar viktoriánusok korszakaként jellemzett". (III, 444.)

Azonban tán egy kicsit – vagy nem is kicsit – többről van itt szó. Először is Halász Gábor nem egyszerűen ezt a „pezsgést" jellemezte magyar viktoriánusok korszakaként, hanem sokkalta inkább azt az észjárást, azt a példátlan nyitottságot és frissességet, azt a magatartásbeli egyenességet, azt a politikai és történetfilozófiai tisztánlátást, azt a gazdasági tájékozódókészséget, amellyel a késő-reformkor hatvanhétben politikába és közéletbe visszatérő szereplői s a nyomukba lépő illúzióromboló, fanyar nemzedék reformerei naprakész frissességgel fordultak a korabeli Nyugat – elsősorban Anglia, Fran-

ciaország és az Egyesült Államok - viharos és meghatározó szellemi, gazdasági és politikai fejlődése felé. Innét nézve pedig meglehetősen „esetlegesnek" és elégtelennek tűnt nekik a magyar gyáripar, a bankrendszer, de még a közlekedés és az infrastruktúra csakugyan erőteljes fejlődése is; kiváló beszámolóikat nyugati utazásaikról és friss olvasmányaikról éppen azért publikálták olyan meglepő sietséggel, hogy próbálják segíteni Magyarország mielőbbi visszatérését az európai fejlődés fővonalára. De nem holmi „fölzárkóztatással" és „eurokonformizációval". Nem tekintik mindenben és föltétlenül követendő példának a fejlett Nyugatot. Ebben is későreformkori meggyőződésüket és állásfoglalásaikat folytatják. „Gorove gyárvárosokat látogat, a munkásosztály nyomorát tanulmányozza és éles elméjű fejtegetéseiben már a szabadverseny és kapitalizmus bírálatára is kitér, 1844-ben. »949 ember sorsa felett határoz egy ember, s kérdem, miben különböz ez a feudális állapottól?... Midőn párvonalba hoztam e két állapotot, úgy találtam, hogy e dolgozó nép sorsa keményebb s hogy nehezebben javítható, mint sorsa a parasztnak nálunk, vagy akárhol.« (*Nyugat. Utazás külföldön* I–II., 1844. II, 34. 1.) Ismerteti Malthus javaslatát a népesség, Sismondiét az ipar visszafejlesztéséről, Buret tervét a tőkés és a munkás érdekek összeegyeztetéséről; azonban józanul egyik terv mellé sem köti le magát, a kapitalista fejlődést szükségszerűnek tartja. »Angolhon nem fog többé visszalépni.« (II. 36. 1)" (*Tiltakozó nemzedék*, 109.) Társa, Tóth Lőrinc a karlsruhei politechnikai iskolát irigyli, a fiatal Lónyai Menyhért hazatérve a közlekedés, a hitelintézmények, az ipari nevelés fontosságát fejtegeti, Szemere a börtönügyét, Trefort a polgárosodásét. Lendületüket a Bach-korszak sem töri meg. Halász Gábor 49 katasztrófájában nem lát akkora cezúrát, mint Bibó. Regisztrálja, hogy itt az ötvenes és a hatvanas években sorra fordítják le a legfontosabb francia és angol szerzők legfrissebb politikai és történeti munkáit. „Csengery lefordítja Macaulay angol történetének első köteteit. (Első kiadás 1853), Szalay László még a negyvenes évek végén Fox, az idősebb és ifjabb Pitt portréival idézi fel az angol parlamentarizmus hőskorát. Csengery és Kemény az idegen státusférfiak mellé megteremtik a magyar szónokok galériáját, a reformországgyűléseket így végleg a nagy angol mintakép mellé emelik (1851). A politikai esszé modorát mindnyájan Maculay-tól tanulják, akit Salamon Ferenc is, a magyar tanulmányírás egyik mestere siet megismertetni hazánkban (1856). 1962-ben akadémiai emlékbeszédében Trefort Ágoston rója le háláját a nagy történetíró iránt, aki nemzedékére a legnagyobb hatást gyakorolta. Tudomány és politika termékeny kapcsolatát tanulták meg tőle, amelyre maguk is törekedtek, s amelyről tudták, hogy »oly szerep mely csak szabad, s a műveltség magas fokát elért népeknél található«. (*Emlékbeszédek*, 86. lap.) Műveltség és szabadság egybefonódó eszménye, a művészetté emelt politika lesz az elkövetkező évtized legfőbb lelki tartalma. A reformnemzedék a forradalom és az elnyomás csapásaitól még jobban magára eszmélve, makacsul tovább érleli eszméit." (*Tiltakozó*, 99.) A 49-es tragédiából ők nem a Bibó-kiemelte két tanulságot vonják le, mint feltehetőleg a passzív rezisztenciába húzódott nemzet többsége. Az 1861-es országgyűlésen „tudatosan Európa felé fordulva beszélnek, és e ritka perc az, amidőn csakugyan egész Európa figyel rájuk". (100.) Halász Gábor tömören jellemzi beszédeiket, például Madách Gibbon-idézetből kiinduló felszólalását, „melyben a »civilizátor« törekvésekkel szemben a magyar politikai érettséget emeli ki. Ennek a kétségbevont érettségnek valóban fényes vizsgája az elnyomatás utáni ezen első megszólalások mérsékeltsége és előkelősége. Nem marad el a külpolitikai viszonyok tárgyilagos ismertetése sem, és a nemzetiségi kérdés oly tisztult s elfogulatlan fogalmazásba kerül újra meg újra szóba, mint kevésszer hosszú vajúdása alatt. Nemcsak Károlyi Edénél, aki ekkor röp-

iratban *(Foederált Hunnia, 1860)* és parlamenti beszédében a legteljesebb nemzetiségi szabadságot hirdeti, de a reálisabb Trefort javaslatában is a hazai nemzetiségek municipális önkormányzata, nyelvhasználata, önálló iskolaügye a legtermészetesebb tényező". (100–101.)

Ez a türelmes, művelt, széles látókörű, józan elit jutott kormányra hatvanhétben, olyan emberek, akik „nemcsak hazafiságból, de korszerűségből is vizsgáznak". „Ha az elmúlt évtizedekben az országgyűléseken, most a minisztériumokban kell keresni az elitet, osztályfőnökök, tanácsosok egyszerre tudós és munkás világában... A kor hősének, a vállalkozó típusnak, a gazdasági élet kapitányainak frissességben nem marad mögötte, koncepcióban pedig messze felülmúlja őket ez a bürokrata réteg; a nemzet legjobb erői gyűlnek össze egy történelmi pillanatra a hivatalszobákban." (110–111.) Az új idők szelleméhez: az indusztrializáció és a smithiánus szabad kereskedelem elveihez alkalmazkodva ezek a „nagyvonalú vezetők szinte máról holnapra varázsolták elő a modern intézményekkel ellátott Magyarországot". De az így elővarázsolt ország nem az lett, amit vártak. A képviselőház egyre inkább csillogó kulisszává üresedett, a hivatalt elárasztotta a birtoka elvesztéséért itt kárpótlást kereső gentry, pártok helyezkedése és tusakodása váltja fel egyre inkább az érdemi politikát, a gazdasági életet a „patrónus-kliens" rendszer és a korrupció, a nyugodt irányító és tervező munkát az „érdekérvényesítés" és az intrika kezdi ki. „Legfőbb nehézségük pedig, hogy polgárosító munkájuk, az új elvekkel igazgatás, a lázas kodifikálás, külföldi polgári intézmények átültetése többékevésbé légüres térben marad, mert a törvények életreváltója, a polgári osztály, nem akar megszületni." (111.) A politikai pályán a siker feltétele továbbra is a nemesi származás; „s az olyan kivételt, mint Horváth Boldizsár, aki egy szombathelyi cipészmester fiából küzdi fel magát a par excellence demokrata hivatáson, az ügyvédségen keresztül az igazságügyminiszteri székig, a kortársak kicsit önmagukat dicsérve ünneplik: ilyen demokraták vagyunk, hogy erre sor kerülhetett. Az általános átalakulás helyett ez az egy karrier áll ott alibinek, mindenki megnyugtatására, mint »a demokrát érzületnek kijutott elégtétel«. (Kákay Aranyos)" (102.) A szakszerű és felszánt polgárosító munka, „a lázas kodifikálás, külföldi polgári intézmények átültetése többé-kevésbé légüres térben marad, mert a törvények életreváltója, a polgári osztály, nem akar megszületni". A hatalomra jutott reformerek „megint csak doktrinéreknek számítanak; realizmusuk, nagyszerű kezdeti eredményeik megtörnek a közeg lomha ellenállásán. Rá kell eszmélniök, hogy a változtatás rendjében leglényegesebb a társadalom átalakítása". (111.) A társadalom átalakítása azonban egy újabb nemzedéknek sem sikerül. Ők ugyanolyan jól képzettek s tán még szakszerűbbek mint a nagy reform-nemzedék; kiábrándultabbak is és „pozitívabbak: a közgazdaságtan az eszményük, amelyet ők mint tudományt ismertek meg, könyvből tanultak, nem úti élmények színes forgatagából szűrtek le, mint elődeik". (112.) A politikai helyett az ökonomikus gondolkozást próbálják meghonosítani, s ebben az összefüggésben vizsgálják a társadalom és az állam funkcióit. A kor tendenciáinak megfelelően náluk is előtérbe kerül a »Laissez faire«-elv bírálata. „Iparosodjunk szabad kereskedelem által, hozták haza a tanulságot Treforték, iparosodjunk behozatali vámokkal, módosítja az új tételt az új nemzedék." (113.) A nyolcvanas évekre elszaporodnak a válságcikkek; Halász Gábor sorra ismerteti a fontosabb kritikákat, diagnózisokat, megoldási javaslatokat, és sorra regisztrálja hatástalanságukat. „Mert a fellegvár az élet egész területén rendületlenül állott és mind e támadó-javító kísérletek, négy évtized változatos szellemi erőfeszítése, szinte nyomtalanul peregtek le róla. Az elitliberálisok, a vezető értelmiség önbírálata, kétélye, számvetése, reform-

tervei alámerültek az általános bizakodásban. Hasztalan látták a repedéseket a falban, a többség tudta, hogy az Isten különös kegyelméből végérvényesnek és örökkévalónak készült." Ez azonban már nincsen nagyon távol Fülep, Németh, Bibó dualizmus-képétől, vagy attól, amit Ady vetít elibénk a *Margita élni akar*-ban: „Akkor nagyon Tisza-Kálmán-szagú / Volt még mindig e Bécs-vorstadti élet: / Zsidó báróság, türelmi adó, / Dzsentry, mágnás, pap és tűrő cselédek. / Kasztjából ritkán és óvatosan / Mert valaki vágyódón kinyújtózni. / Hiszen nem volt másabbul sokkal, mint most / De rémnek néztek egy Vázsonyi Vilmost. ...Hazajöttünk s itt minden csüggedett, / Minden kezdést félbátrak abbahagytak / S körülzártak mindent hős pocsolyák, / Kicsi tócsák, tengerekké dagadtak. / E láp-világ volt hát csataterünk, / Itt kellett hát, hogy egymásra találjunk / Uj inzurgensek, pártot ütni készek, / Félig-fölkészült jó és szánt vitézek."

És mégis. Ebben a lidérces láp-világban, az elbizakodottságában magát örökkévalónak képzelő fellegvár árnyékában, polgári osztály hiányában, ebben a kasztjaira szakadt torz társadalomban és az ország felében más nyelvet beszélők tömege felett magát nyugati értelemben vett „nemzetnek" álmodó állam kereteiben megindult „a magyar gyáripar, bankrendszer, az akkori európai mércével is korszerű közlekedés és infrastruktúra erőteljes fejlődése, az a pezsgés", amit Huszár Tibor Bibó István – egyébként kivételes *gondolkodói* és *morális* tettként méltatott – szigorú diagnózisával szembesít. A „Tízkötetes" vonatkozó fejezeteiből (6/2: II, III, IV, VII) látható, hogy joggal. A kiegyezéstől 1890-ig – eddig halad időben a 6. kötet – Magyarország a tőkés gazdaság fejlődésében olyannyira előrehaladt, hogy az 1873-as nagy válság sem tudta tartósan visszavetni. „1887 után, a tőkés ciklus felfelé ívelő, expanziós szakaszával kezdetét vette a magyar tőkés gazdaság százesztendős történetének legtartósabb, legjelentősebb fejlődési periódusa, jelezve, hogy nemzetgazdaságunkban létrejöttek a rendszeres növekedés, a nagyobb arányú iparosodás feltételei." (932) Az állítást statisztikai adatok tömegével, mintaszerű logikával felépített elemzésben igazolja Katus László. Az elemzés szigorúan összefügg és tömör: idézetek bajosan szakíthatók ki belőle; soroljunk fel mégis néhány témát, jobbára csak úgy találomra.

A nemzetgazdaság modernizálódása már a 19. század elején megindult; az 1850-es és 60-as években pedig már kezdtek kialakulni a rendszeres gazdasági növekedés feltételei, Magyarország egyre szervesebb bekapcsolódásával az európai gazdaság vérkeringésébe. Ezt a folyamatot a kiegyezés meggyorsította és kiszélesítette. A fejlett ipari országok élelmiszer- és nyersanyagkeresletére gyorsan reagált a honi mezőgazdaság: kivált a növénytermelés fejlődött gyorsan, az állattenyésztés csak a 80-as évektől lendült fel. Az agrárfellendülést a szállítási hálózat, a hitelrendszer és az élelmiszeripar gyors növekedése követte, s ehhez csatlakozóan az ipari nyers- és fűtőanyagok termelésének a fejlesztése. „Az ipari forradalom szélesebb kibontakozásának a feltételei csak a mezőgazdaság és a szolgáltató ágazatok gyors ütemű növekedése után, az 1880-as és 90-es évek fordulójára alakultak ki." (917.) A kiegyezést követő első három évtizedben „az ipar fejlődése néhány vezető iparágra korlátozódott: elsősorban az élelmiszeriparra, továbbá a vas- és gépiparra és a faiparra". (918.) Katus László becslése szerint „a nemzeti termék évente átlagosan 2,5–3%-kal növekedett, az egy lakosra eső nemzeti jövedelem pedig mintegy évi 2%-kal. Ennél gyorsabb ütemű növekedéssel a korabeli Európában csak a skandináv országokban találkozunk, hasonlóval pedig Németországban". (917.) A tőkeszegénység miatt ehhez külföldi tőkére, a szakemberhiány miatt szakemberekre volt szükség; ez azonban nem okozott gondot. A század közepétől az 1873-as válságig fejlett országok gazdasági rendszere nagy expanziós szakaszon ment át, amely „éppen a kiegyezést kö-

vető években érte el tetőpontját, s egy – a tőkés világgazdaság történetében egyedülálló – viharos konjunktúrában, »alapítási lázban« kulminált". (227.) Áramlott a külföldi tőke az elmaradott országokba; „1867 és 1890 között 2 milliárd forint külföldi tőkét fektettek a magyar gazdaságba, s ez a korszak összes beruházásainak mintegy a felét tette ki. Különösen nagyarányú volt a tőkeimport a kiegyezés utáni években, amikor a beruházásoknak több mint 60%-át külföldi tőkeforrásokból fedezték. 1873 után a külföldi tőke átmenetileg visszavonult, de az 1880-as években ismét növekvő szerepet játszott a gazdasági növekedés meggyorsításában. A hazánkban befektetett külföldi tőke túlnyomórészt francia, német és osztrák eredetű volt, de kisebb összegekkel az angol, a belga, a holland és a svájci tőke is részt vett a magyar gazdaság fejlesztésében". (919.) A külföldi szakemberek háromnegyed része a Monarchia másik feléből költözött hazánkba, s általában elmagyarosodott. A közoktatás és a szakoktatás gyors állami fejlesztésének és a reáltudományok fejlődésének köszönhetően azután a 80-as 90-es évektől már elegendő hazai szakmunkás, mérnök, tanár, orvos, mezőgazdász és állatorvos állott a hazai fejlődés rendelkezésére. Az önálló államberendezkedéssel és a gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos szükségletek erősen megnövelték az állami kiadásokat, 1868 és 1890 között 142%-kal növekedtek, míg Ausztriában ugyanakkor 72%-kal. „Az állami kiadások egyharmadát mindvégig az államadósságok és a vasúti kamatbiztosítás terhei kötötték le. Leggyorsabb ütemben az induláskor kétségkívül igen szerény összegű oktatásügyi kiadások növekedtek." (951.) A felvett kölcsönök legnagyobb részét a gazdaság fejlesztésére fordították: az 1873-as válság következtében ennek ellenére is csaknem fizetésképtelenné vált az ország, de Széll Kálmán reformjainak s a nemzetközi tőkepiacon a 80-as években jelentkező pénzbőségnek köszönhetően a 80-as évek végére „végre sikerült helyreállítani az államháztartás egyensúlyát". (849.) Jelentős szerep jutott ebben az adórendszer reformjainak. „A vagyon (föld és ház) helyett az állam egyre inkább a jövedelmet és a fogyasztást igyekezett megadóztatni, s így tudta elérni, hogy az adójellegű bevételek viszonylag gyorsan – 1868 és 1890 között 116 millióról 262 millióra – emelkedtek. Az adórendszer egyik legszembetűnőbb vonása – a korabeli szakemberek szerint is – »az egyenlőtlen tehermegoszlás« volt. »Jelenlegi adórendszerünk mellett az alsóbb néposztály terhe sokkal nagyobb, mint a vagyonosoké.«" (950.) Sokat segített a költségvetésen, hogy az állami vállalatok nem voltak föltétlenül veszteségesek; Baross Gábor például a MÁV-ból igen jól jövedelmező nagyüzemet teremtett. Ezzel egyúttal a hazai ipart is fejlesztette: a kiegyezés után a sínek 80%-a még külföldi import, a 90-es évek elején már az összes lefektetésre kerülő sín itthoni termék. (985.) Hasonló fejlesztő erő volt a MÁV a 80-as években fellendülő gépiparban (1029.) Mindezeknek köszönhetően „Magyarország nemcsak az államcsődöt kerülte el – ami pedig egy sor korabeli európai államnak nem sikerült –, hanem mindig pontosan, s többnyire nagyobb nehézségek nélkül eleget tett fizetési kötelezettségeinek". (953.)

„Az 1880-as években meginduló nagyipari fejlődés már az iparosodásnak egy új szakaszát jelentette, az ipari forradalom kibontakozását. A szervezeti és technikai átalakulás valamennyi fontosabb iparágra kiterjedt, s egy évtizedes gyors növekedés után a századfordulóra már a gyáripar vált uralkodóvá az ipari termelésben. Az iparosodás fellendülésében – számos más tényező mellett – fontos szerepet játszott az állami ipartámogatás is." (1008.)

Jelentős rész jutott az iparosításban az élelmiszeripari, kivált a malomipari gépgyártásnak. Magyarország sokáig a világ második legnagyobb liszt-exportőre volt az USA után, a malomipari gépgyártásban pedig világelső. A termény-nagykereskedelemben

megizmosodott honi tőke is elsősorban a malomiparban invesztált eleinte, de – a tőke természetének megfelelően – hamarosan széterjedt egyebüvé a legnagyobb profit irányában. Épp a terménykereskedelemben betöltött centrális szerepük miatt jutott akkora nagy szerep a honi gyáripar fejlesztésében zsidó vallású magyar milliomosoknak. Az ő munkájuk és pénzük is beépült Budapest gyors metropolisszá növekedésébe. A fejlődés iramát különben jól mutatja, hogy a 80-as években Budapest gépiparának termelési értéke nagyobb, mint Cseh- és Morvaországé összesen. (1140.) A gyáripar gyors fejlődése azonban nem ölte meg a közép- és kisipart. Átmeneti válsága után versenyképes maradt, „s a nagyipari fejlődés végül is nem a kisipar pusztulását, hanem a megváltozott igényekhez való alkalmazkodását, funkcióinak átalakulását és új fellendülését eredményezte". Úgy látszott, Magyarország elérkezett az európai fejlődés fő vonalára való visszatérés küszöbére; ehhez már csak a növekvő új polgári rétegek öntudatosulása, érdekközösségükre-eszmélésük hiányzott. De nem így történt. „Az új burzsoázia szokatlan gyors gazdasági és társadalmi előnyomulása, a dzsentri birtokosi pozíciójának megingása megállította a polgárosuló rétegek egybeolvadását. A liberális teoretikusok még síkra szálltak a megkezdett folyamat folytatása mellett... De be kellett látniuk, hogy nagy változás történt. Nemcsak az egybeolvadás folyamata akadt meg, hanem egy éppen ellentétes folyamat kezdődött, a dzsentri soraiban a 80-as évek elején megindult a disszimiláció is." (1270.) És következett a „láp-világ", a kasztjukbazártak szinte áthághatatlanul szortírozott hierarchiája, amelyet összeköttetések és korrupciók, számítások és szenvedélyek tartottak össze és szaggattak. A történész megírta ezt is: adatai és érvei igazolják Ady diagnózisát.

De elég ez a kor társadalmának mai megértéséhez? Nem volt-e mégis sokkal több „polgáriasult" (azaz civilizált) benne, mint a csak „polgárság"-ra (azaz osztálykategóriára) figyelő tudomány hiszi? Hisz a *Margitá*ban is inkább csak háttér a láp-világ; Ady az „új inzurgensek"-et tartja fontosabbnak, akik végtére is „egymásra találtak". És Halász Gábor ismételten, mennyi sok rokonszenvvel szól erről a magyar *Fin de siècle* polgárosodásról, amikor még a Magyar Tudományos Akadémia is korszerű volt, „a polgári jólét mellé a polgári tudás jelképe". (125.) Tagjai „Akadémikusok hát és mégis korszerűek, nemcsak a tudomány mértékével mérve, ahol lépést tartottak nyugattal. Korszerűek a polgári kultúrában és városiasságban, amelyet ők képviseltek először teljes tudatossággal a patriarkális irodalom és a még mindig birtokhoz kötött nemesi életforma mellett". (127.) Telitalálat, ahogyan a *Ferencjózsefi idők* évtizedeit sorra francia, angol, német majd újból francia élmények inkább mintsem hatások szerint elemzi, mígnem „a fin de siècle bágyadtság észrevétlen olvad át új elevenségbe, ahogy a tél a márciusi, még borzongó ébredésbe". (181.) Még a császárból is egyfajta „akadémikust" farag Halász, legalábbis a munka és a kötelességtudás polgári erényeinek a tekintetében. Nem lehetséges, hogy csak egy-két nyugodt évtized, s láp-világ ide, láp-világ oda, Magyarország egy megreformált Monarchia kereteiben végre teljesen visszatér az európai történelem fő fejlődés-vonalára?

Walter Rathenau 1914-ben körömszakadtig tiltakozott, hogy a Német Birodalom háborúba keveredjen egy ilyen korrupt és katonailag tehetetlen szövetséges kedvéért, mint a Monarchia. Nem sejtette, hogy Berlin már évek óta hecceli szövetségesét Szerbia ellen, hogy elválaszthatatlanul magához láncolja tervezett saját nagy háborújában. S mikor ez a háború kibontakozott, Rathenau azon kesergett, hogy legalább ne terhelné Németországot egy *ilyen* szövetséges. (Hartmut Pogge von Strandmann, Rathenau's dread. *TLS* 1997 dec. 19, 7.) Rathenau nem a polgári erényeket kérte számon a Monar-

chián, még csak nem is egy értelmesebb nemzetiségi politikát, hanem a katonai és az ezzel szorosan összefüggő gazdasági hatékonyságot. Mindazt, aminek a segítségével a polgári Európa gazdasági és technikai fejlődésben előrehaladottabb fele olyan hatékonyan és eredményesen fogja pusztítani egymást, négy hosszú esztendőn át. A pusztítás hatékonyságát tekintve azonban nem maradt el mögötte Európa lényegesen fejletlenebb keletibb és délibb fele se.

II.

A Horthy-Magyarország makacs ragaszkodása a kiegyezés Monarchiájához meglepő, de semmiképpen nem érthetetlen. A Szent István-i (valójában ferencjózsefi) állameszme nem egyszerűen a „nem, nem, soha" jelszó és a *Hiszekegy* teoretikus fedezete volt; szimbolizálta azt a szigorúan meghatározott társadalmi hierarchiát is, amely automatikusan és (nagyobb) erőszaktól mentesen garantálta a felső kasztok „vezető szerepét", az „úriemberek"-kel (a korszak vége felé a keresztény magyar úriemberekkel) bezárólag. Aki ez alatt a vonal alatt helyezkedett el a nagy hierarchiában, az már az első kiegyezés megalkotóit és működtetőit sem igen érdekelte. Az is lehet, hogy a gazdaság gyors fejlődése, a gyárak területi megoszlása és a szervezett munkásmozgalom korai kibontakozása következtében a nagyipari fejlődés „Magyarországon távolról sem járt oly kiélezett szociális problémákkal és konfliktusokkal, a munkásság tömeges elnyomorodásával, mint a nyugati országok ipari forradalma idején. A gyári munkássá válás nálunk nem jelentett deklasszálódást, hanem éppen ellenkezőleg: emelkedést a jövedelemben és az életszínvonalban mind az önálló kézművesek, kézműipari segédek, mind az agrárproletárok számára". (1038.) A szegényparasztságnak és ezen belül az agrárproletár állapotnak is megvolt a maga belső hierarchiája, amelyen elhelyezkedve nyomorával együtt szinte eltűnt a felsőbb kasztok szeme elől. Éppen ez az eltűnés, nem a szegénység és a nyomor megléte a feltűnő, s mutatja úgy lehet mindennél jobban a kiegyezéses magyar társadalom demokráciabeli hiányosságait. Mert szegénység és nyomor jelen volt nyugaton is: az új gazdasági rendszer és a neki megfelelő új politikai rend és társadalom szülőhazájában, Angliában tán még inkább, mint idehaza, erről számolt be már 48 előtt jó szemmel Gorove. De Angliában a szegénység és nyomor hagyományosan, már az Erzsébet-kor óta politikai-törvényhozói érdeklődés tárgya volt, ami a 18. században humanitárius és emberbaráti, a 19.-ben pedig közgazdasági szempontokkal bővült, s jobb-rosszabb törvények sorában konkretizálódott, ha elfogadható megoldást – hiszen a nyomor valamirevaló demokráciában soha el nem fogadható – nem is talált. Angliában a szegénység így filozófiai, közgazdasági és jogi kérdéssé válik; Gertrude Himmelfarb könyvének címével szólva megszületik és nem hagyja többé nyugodni a közösség lelkiismeretét „a szegénység gondolata", *The Idea of Peverty*. Nos, a hatvanhetes kiegyezés társadalmát és kiváltképp törvényhozását nem igen látszott zavarni a szegénység gondolata.

A második kiegyezés esetében kicsit már más a helyzet. Nem mintha a Bethlen-Horthy korszak vezető kasztjainak bármiféle főfájást okozott volna a szegénység gondolata, vagy holmi adminisztratív rendelkezéseken túl gondot jelentett volna nekik. De a magyar irodalom egyszer csak felfedezi és felvállalja a szegénység ideáját. Juhász Gyula, Erdélyi, Oláh Gábor, Illyés, József Attila, Sinka: mint annyiszor a magyar irodalomban, a líra adja meg a jelet, de együtt lép vele a próza: a *Deák György a bérkocsis*, az *Egy ember élete*, az *Angyalföld*, a *Kiskunhalom*, a *Puszták népe*, a *Bűn*, az *Árvácska*,

a *Számadás* ... Himmelfarb is bőven hasznosította az angol regényírók műveit, de a magyar *Idea of Poverty* megírható lenne úgyszólván csak szépirodalmi hivatkozásokkal. Az áttörést azonban a *Magyarország felfedezése* hozta; Sárközi György jól időzített és kitűnően válogatott sorozata után már a hivatalos Magyarország sem zárkózhatott volna el teljesen a szegénység s vele a demokrácia problémájának komolyan vételétől, ha a nyakunkba nem szakad az „országgyarapítás" és ki nem tör a második világháború. Ezen a szörnyű szakadékon innen pedig már minden másként látszik a két világháború közötti időkből, mint amilyennek akkor látszott. Annyi bizonyos, hogy ahol az irodalom ilyen jelentős részét foglalkoztatja ilyen intenzíven a szegénység gondolata, ott a társadalom demokratikus fejlődése elől valószínűleg már nem sokáig lett volna elzárható az út. Szerencsésebb körülmények közepette, kevesebb „kiegyezéses" tehertétellel a nyakukban, „népiek" és „urbánusok" meglehet közösen küzdhettek volna, ki-ki a maga vonzásainak és választásainak megfelelően és egymást kiegészítve a nagy célért, a visszatérésért az európai társadalomfejlődés fő vonalára. Ehhez azonban egyebek között másféle Európa is kellett volna, mint a harmincas éveké volt. A harmincas évek hivatalos Európája egyfajta „kiegyezéses" zsákutcába futott, nemzeti öncélúságok hálójába, amelyekből nem nagyon tudták kivágni magukat még a hosszú demokratikus gyakorlatra támaszkodó államok se; ahogyan azt Franciaországról a nagy történész tisztánlátásával megírta Marc Blach Étrange défaite-ében. A harmincas évek végére egyre több szervezet, párt, klikkek, csoport, nemzet vonta ki magát az evidens értékek érvénye alól, s ádáz öncélúságok hatalmi versengése vezérelte a politikai döntéseket. Talán itt, a kiegyezéses gondolat eme végső elfajulásainak a kategorikus elítélésében keresendő végül is Bibó hatvanhét-képének igazsága.

III.

A magyar társadalom mindenesetre egységes és többé-kevésbé jól funkcionáló polgári osztály és számottevő demokratikus közéleti gyakorlat nélkül vergődött át a szakadék innenső oldalára. *A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban*, amint Gyáni Gábor tanulmánya (*Századok*, 1997, vol. 131, 1265–1304) részletes foglalkozásokra-bontással megmutatja, kitermelt magából egy „közepet", amely „nem képezett ugyan belsőleg kellően integrált társadalmi csoportot, vagyis *középosztályt*, ugyanakkor több volt mint középrétegek szervetlen konglomerátuma". Hát, mire a háború és a felszabadulás végigsöpört az országon, már alig volt több. Megőrződött viszont polgári illetve polgárivá vált foglalkozások (orvos, tanár, mérnök, ügyvéd, kereskedő, iparos, munkás „arisztokrata" színész, író) öntudata, magára-adása, hatalmuk „étosza". Az újjáépítés meglepő gyorsaságában ott van eme foglalkozásokban meggyökeresedett „polgári" erények, tulajdonságok, szokások hozzájárulása is: a munka becsülete, a rendszeretet, a hozzáértés korlátainak tisztelete, az önfegyelem, a precizitás (el egészen a kicsinyességig), és pénzzel bánni tudás (el egészen a kapzsiságig), a tekintélytisztelet (el egészen a meghunyászkodásig), a kompromisszumkészség (el egészen az opportunizmusig). Az első három-négy esztendőben a foglalkozások etosza a tulajdonságok nemesebbik aspektusaival jelentkezett. S mivel a foglalkozások nem alkottak egységes „burzsoáziát", a Párt hagyta a polgári etoszt, olykor tán még rá is játszott. Eleinte. Aztán jöttek az „ötvenes évek". Amikor már szó sem lehetett többé semmiféle polgári etoszról és visszatérésről az európai társadalomfejlődés demokratikus fővonalára.

Az amerikai „market economy" égisze alatt egyesülő Nyugat látványos sikereivel szembesülve azonban a magyar tervgazdaság – kihasználva a hidegháború „békés egymás mellett élés"-ként leplezett oldottabb szakaszait – megpróbálkozott szakmai szempontok szerinti viszonylag racionális korrekciókkal. A „piaci" korrekciók, kivált a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban (pl. növényolajipar) és a kereskedelemben nem egészen voltak eredménytelenek; s kialakult a „fridzsiderszocializmus" „gulyáskommunizmus", „legvidámabb barakk" néven becézett furcsa „mechanizmus", amely a szovjet lazítások-bekeményítések üteme szerint ingadozó „reformjaival" tűrhető általános életszínvonalat és nagy létbiztonságot (valamiféle „kvázi-jóléti államot") teremtett, amely egy s másban hasonlított nyugati megfelelőjéhez, s ott általános elismerést (vagy „kvázi-elismerést") vívott ki magának. Az elismerés azonban, akárcsak Románia esetében, szigorúan politikai természetű volt, s nem terjedt ki a gazdasági kapcsolatokra; ezt mindkét államnak keserűen kellett tapasztalnia, amikor a nyolcvanas években az 1973-ban kirobbant (és egyáltalában nemcsak „olaj") válság átmeneti javuló fázisában hirtelen „megdrágultak" az „olcsó" pénz idején felvett hitelek.

A „termelés" – „elosztás" marxista-leninista kereteiben gondolkozó felső vezetés valószínűleg soha nem fogta fel a piacgazdaság bonyolult tranzakcióinak szerepét politika–pénz–beruházások dinamizmusában; a második és harmadik vonal azonban észrevette. És miközben „reformközgazdászok" és „tervhivatalosok" késhegyig menő vitákat folytattak második gazdaságról, kapukon belüli munkanélküliségről, wallersteini centrumokról-perifériákról, hatékonyságról, a pénz természetéről, a bankok szerepéről a szocializmusban s más fontos teoretikus témákról, addig a fölsőbb vezetés mozgékony fiatalabb káderei elkezdték szép csöndben és tán nem is mindig tudatosan (legalábbis amíg Hankiss Elemér a nyolcvanas évek végén Szelényi Iván nyomán meg nem magyarázta nekik) politikai hatalmuk gazdaságira való „konvertálását", a későbbiekhez képest valószínűleg igen szerény keretek közepette. Meglehet, az ellenzék egyre nyíltabban hangoztatott jelszava is ösztökélte őket: „Valódi gazdasági reform nem mehet végbe politikai reform nélkül." A gondolatot a nyolcvanas évek végére átvették a „reformkommunisták" is, és a Parlament lázas munkába fogott a „gazdaság szerkezeti átalakításainak" megfelelő jogi-törvényi keretek megteremtésére. Történészek és közgazdászok már régebben szerették a ferencjózsefihez hasonlítani a kádári Magyarországot; most azonban tekintélyes és felelős kommunista politikusok kezdtek „kiegyezésről" beszélni nemzet és hatalom között: ha tán nem is annyira deákferenci, mint inkább nagyimrei vagy még inkább gorbacsovi értelemben? A kiegyezés leglátványosabb jelensége, valóságos szimbóluma mindenesetre 56 rehabilitálása és Nagy Imre temetése volt, lényege pedig a többpártrendszer elfogadása. A többpártrendszer elfogadása rendkívül ügyes politikai lépés volt, a konzervatív nemességéhez hasonlítható a jobbágyfelszabadítás elfogadásában. Ezzel a húzással a Párt „konvertálta" igencsak megkopott és a Szovjetunió visszavonulásával egyre irreálisabbá váló „vezető szerepét" reális és legitim politikai hatalommá a nyilvánvalóan elkövetkező parlamenti demokráciában. 1861 és 67 között hasonlóan mentette át a maga abszolutisztikus hatalmát alkotmányos legitim hatalommá a Habsburg-ház; még az akkori tárgyalásoknak is megtalálhatjuk az analogonját a Kerekasztal egy esztendejébe zsugorítva. (És – kellő „zsugorítással" – tán még az akkori politikusok megfelelőit is.)

Ezzel azonban meg is szűnik minden hasonlóság a két kiegyezés között. Hatvanhétben valódi és nagy erők kölcsönösen hasznos és hátrányos kiegyezéséről volt szó, s a kölcsönös haszon maximalizálása és a hátrányok lehető kompenzálása volt a tét: egy

elérhető és „fenntartható" optimum kidolgozása. A kerekasztalnál azonban kvázi-hatalmak ültek egymással szemben. A Pártnak már nem volt lényeges hatalom a kezében, az ellenzékben érlelődő pártoknak még nem. Legitimizációt, s ezzel politikai hatalmat – ezt maguk is jól tudták – majd csak a választáson nyerhettek. Többé-kevésbé mind erre a választásra nézvést beszéltek és politizáltak tehát, így az országos politikai érdekek és országos gazdasági kérdések-megoldások megtárgyalása és kiegyezéses optimalizálása helyett pártpolitikai érdekegyeztetésekre, ezen belül hatalmi hierarchiák kialakítására és stabilizálására fordítódott a legnagyobb figyelem. A kerekasztal fölött füstként gomolyogtak és lassan semmibe foszlottak a már-már kibontakozó kiegyezés körvonalai, az egész kiegyezésből csak az „ádáz öncélúságok" kavargását hagyva maguk mögött. Ezeknek a jegyében kezdődött és múlt el a 90-es esztendő, mígnem a taxis-sztrájk kimenetele rá nem ébresztette a két legfőbb szembenálló politikai erőt, a liberálisokat és a nemzetieket a patthelyzetre. Újra megjelent két markáns erő, amelyek között elképzelhető lett volna valamiféle politikai kiegyezés: egy okos kompromisszum, legalább időleges érvénnyel az elkerülhetetlen gazdasági rendszerváltás minél kevesebb kárral és szenvedéssel járó levezetésére. A taxis-sztrájkból ilyesféle következtetés is levonható lett volna; hallatszottak is efféle hangok, persze nem annyira politikusok és közgazdász-ideológusok, mint inkább gyakorló gazdasági szakemberek részéről. Ám úgy látszik, a csoportérdekek mindkét oldalon inkább a konfrontáció mellett szóltak. Ezt tette nyilvánvalóvá a taxis-sztrájk, és ezentúl nyíltan is ez határozta meg a rendszerváltás retorikáját és koreográfiáját.

IV.

A döntő kérdés azonban az, hogy meghatározható-e és mennyiben határozta meg a Szovjetunió visszavonulásával és szétesésével egyenesen létfontosságúvá vált gazdasági-ipari váltás dinamikáját; nem hátráltatta-e a nyílt hatalmi konfrontáció (és a mögötte meghúzódó titkos – vagy csak képzelt? – „paktum-csomag") a váltás elképzelhető optimalizálását? A konfrontáció mindenesetre elterelte róla a figyelmet, hogy az egész rendszerváltás kulcskérdése a gazdaság minél kevesebb anyagi, emberi, kulturális kárral történő átalakítása. Ez volt a kulcskérdés hatvanhétben is; de az akkori politikusok tudták ezt, és ellentéteik sőt gyűlölködéseik fölött a nagy kiegyezésen belül megkötötték a maguk kicsi kiegyezéseit a gazdaság hozzáigazítása érdekében az európai fejlődés fővonalához. Könnyebb dolguk volt persze, nemcsak azért, mert az elnyomás alatt már jócskán előrehaladt folyamatot folytathattak, hanem azért is, mert ők a „tőkés fejlődés" hosszantartó nagy fellendülő fázisához „integrálódhattak". A Nyugat befogadókészsége a magyar árúk iránt – elsősorban mezőgazdasági és élelmiszeripari árúk tekintetében – akkor hasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint ma. Lengyel László könyvének címével szólva, hatvanhétben sokkal nagyobb volt „Mozgástér és kényszerpálya" egyaránt, de a (poszt)hatvanhetesek a politikai kényszereket hallatlanul ügyesen tudták (és nemcsak a maguk egyéni hasznára) gazdasági mozgástérré „konvertálni". A kilencven(egy)esek viszont, kormányt és ellenzéket egyaránt beleértve, nem tudták hirtelen nyakunkba szakadt politikai függetlenségünket az ország gazdasági mozgásterének bővítésére fordítani. Pártpolitikai öncélúságaikba zártan különféle illúziókat tápláltak a fejlett piacgazdaságról; a régi német „szociális piacgazdaság" és az ázsiai „kistigrisek" példájára hivatkoztak, miközben gátlástalan honi és külhoni „kistigrisek" és „nagytigrisek" különféle személyi kapcsolatrendszerek mifelénk mindig beváló mechanizmusai segítségével,

a mindenkori kormány, adó- és rendőrhatóságok, állami és önkormányzati hivatalok nyílt vagy hallgatólagos jóváhagyásával meggazdagodtak, ki tudja mennyire. Ügynökeik egy új „Gründungszeit" titokzatos lovagjaiként vagyonokat érő autókban rohangálnak fel s alá, fülükön mobiltelefonnal. Ennyi látható közönséges halandónak belőlük, a többi csak sejthető, lehet, egy része mende-monda. Semmi lényeges nem tudható róluk. Még az sem egészen kizárt, hogy egyikük-másikuk tisztességes úton gazdagodott meg. Bár ehhez azért az ország túlságosan elszegényedett. Mindenesetre a kilencvenes években kialakult az országban egy tán nem is túlságosan vékony réteg, amelyik már az EU-ban él. Nemcsak életszínvonal tekintetében, hanem térbelileg is: szervesen beépült az Unió kapcsolat- és információrendszerébe. Számolnak vele és ő is számíthat rájuk. A gazdag „mag" részeként élnek a szegény „fél-periférián" és „periférián". A nagy külföldi cégek fontosabb alkalmazottai valószínűleg eleve ottani bankokba utaltan kapják fizetésük javát, az itthon (privatizációs ügyleteken, „olajezredességen", exportnélküli exporttámogatáson, áfa-visszaigényléseken, öncsődökön és ki tudja miféle ügyleteken) megtollasodott vállalkozók külföldre „konvertibilizálják" forintjaikat: s úgy hírlik, előszeretettel vásárolnak drága mediterrán üdülőket. S miközben látványosan (ám egyáltalában nem láthatóan) milliárdosodnak, ugyanolyan érzéketlenek a növekvő szegényedés és nyomor iránt, mint voltak kiegyezéskori elődeik. Egy óriási különbséggel azonban: ők hatvanhét után (s már előtte, hisz ott a siker egyik titka a gazdasági folytonosság volt) többnyire egy-két évtized kemény munkájával és saját vagyonuk forgatásával gazdagodtak meg, ma ellenben a gyors meggazdagodás Magyarországon feltehetően többnyire a nemzeti vagyon rovására és a közpénzek terhére történt. És milliók kárára, akiket a „lekarcsúsított" vagy az eleve spekulációs célból megvett és felszámolásra szánt üzemekből kidobtak, és további sok milliók kárára, akikkel duplán és triplán megfizettetik a nagy multi- és mononacionális (köztük nagy magyar hazafi) cégek az adójukat, a TB-járulékokat, az eleve betervezett környezetvédelmi bírságaikat, az ÁVÜ Rt-nek fizetett általában potom vételárakról nem is beszélve. Azaz szép csendben „piacgazdaság" örve alatt valahogy „újragründolódik" a régi jó késő feudalizmus: a vékony felső rétegek minden terhüket áthárítják egy meglehetősen differenciáltan szegény tömegre, amelynek adótermelő képességéről gondoskodni az állam legfőbb feladatainak egyike. Az adótermelésből kihulló legnyomorultabbak pedig újból differenciáltan hullanak le a még „átképezhető" munkanélküliektől a hajléktalanok több tízezres (nálunk jelenleg hatvan–hetvenezres) tömegéig, egyfajta „hajléktalan-Gulág"-ig, ami költségvetésileg tán még „hatékonyabb" mint a koncentrált Gulág, hiszen se szállásról, se őrzésről, se étkeztetésről nem kell gondoskodni. Az egynéhány hajléktalan szállást pedig működteti néhány nagy lélek, mint Samu doktor és megfizetik az adózók tömegei. Akikre a privatizálható vagyon elfogyásával egyre nagyobb teher hárul; a „makrogazdasági egyensúly" hosszú távon elsősorban attól függ, hogy sikerül-e adótermelő képességüket „optimalizálni".

Ehhez azonban az államnak meg kellene óvnia polgárait mindenféle legális és illegális nem állami sápszedéstől; villany-, víz-, gázdíjemelésektől csakúgy, mint az „őrzővédő" gengszterektől. Nem utolsó sorban az adótermelő képesség megőrzése érdekében kellene az államnak maximális közbiztonságot teremtenie és fenntartania, kellene szakszerű és emberséges (és nem úgynevezett „korszerű") egészségügyi hálózatot működtetnie, világszínvonalú (mert csak ez „konvertibilis") közoktatást és felsőoktatási rendszert fenntartania, a nagy nemzeti könyvtárakat (OSZK, Akadémiai Könyvtár) és az egyetemi könyvtárakat beleértve.

Sorolhatnánk a „kellené"-ket, de minek. Tudják valószínűleg a politikusok értelmesebbjei is, hogy az elkövetkező posztprivatizációs periódusban aligha lesznek folytathatók a jelenlegi piacgazdasági feudalizmus („vadkapitalistának" becézett) módszerei. Illetve dehogyisnem lesznek folytathatók. Alkalmas „kényszerpálya" ügyes kiválasztásával „fenntarthatók" sőt még akár „fejleszthetők" is lesznek. A modern *Market economy* jól együtt tud élni feudális és félfeudális piacgazdaságokkal: meglehet éppen ez globalizációs stratégiájának egyik titka: a világgazdaságba integrálva megnő a felső egy-öttíz százalék „kollektív mozgástere", annyira akár, hogy „makrogazdasági egyensúlyt" szimuláljon egy „virtuális világban", jelentős GDP növekedéssel. Az így integrálódó országokban azonban az alig elviselhetőségig és az elviselhetetlenségig szűkülnek az alsóbb rétegekben élők egyéni mozgásterei, és a népesség 99-95-90 százaléka megállíthatatlanul szegényedik, elnyomorodik, süllyed; akár túlszaporodás, akár fogyás jellemzi az ország demográfiai helyzetét. Az pedig aligha remélhető, hogy a gazdasági és velük életre-halálra összefonódott politikai elitek racionális vagy pláne humanitárius érvekkel rávehetők, hogy ne feltétlenül csak mindenkori pillanatnyi profitjuk maximalizálására törekedjenek; legalábbis aligha remélhető ez a piacgazdasági feudalizmus körülményei közepette. Ehhez el kéne indulni „kifelé a feudalizmusból", meglehet itt nálunk éppen egy újfajta kiegyezés felé, amelyet, a hatvanheteshez hasonlóan, csak az állam köthetne meg, egyszerre egy külső hatalommal és saját társadalmával. Ekkor azonban az „integráló" hatalomnak (hatvanhétben ez a Monarchia volt) és az „integrálódó" államnak egyaránt le kellene mondania „ádáz öncélúságairól", a kiegyezés társadalommal megvalósítandó felében pedig le kellene mondani a maximális haszon elvéről, amint az a jobbágyfelszabadítással történt. A hatvanhetes kiegyezés az „integráló" nagyhatalommal kétségtelen gazdasági sikereit annak is köszönhette, hogy két évtizeddel azelőtt megtörtént a belső társadalmi kiegyezés. Az akkori feudalizmus haszonélvezői belátták, hogy egy szabadkereskedelemre hivatkozó és (részben) erre épülő világban nem tartható sokáig kiváltságaikra (robot, adómentesség, gazdasági monopóliumok, stb.) számító gazdaságuk. Még a legkonzervatívabb nagybirtokosok is beletörődtek, hogy az országban „az európai társadalomfejlődés értelmé"-ben a középkori nagyonis különbözően mért „szabadságok" bizonytalan sokaságát felváltsák a „szabadság" (lehetőség szerint) egyenlő eloszlását (tehát nem „egyenlőségét"!) biztosító szabadságjogok, az érvényesítésükhöz szükséges intézményekkel együtt. Belátták, hogy ezek híján hiú ábránd társadalmi kiegyezésről álmodozni. Ugyanis „a szabadságintézmények hiánya a legfőbb melegágya a gazdasági kizsákmányolásnak is". (Bibó III, 67.) „Csakis a szabadságnak magának is intézményesített, de ugyanakkor eleven szabadságlélegzettel és lélekkel teli formái azok, amelyek divatos szóval élve az establishmenttel, a társadalmi-hatalmi helyzetek bürokratikus és elnyomó tényezőjével szemben valóságos, eleven és állandóan működő és ugyanakkor intézményesíthető ellenhatást képesek kifejteni." (Bibó III, 61.) E nélkül az ellenhatás nélkül az ország szegényebbik négyötöde-háromnegyede megmarad multinacionális nagytigrisek és hazafiú kistigrisek kiszolgáltatottjának és kizsákmányoltjának. És akkor a kiegyezés elmarad. S elmarad véle a várva-várt gazdasági föllendülés, nem a virtuális makrogazdasági, hanem a mikrogazdaságokat átjáró és lélegeztető valóságos föllendülés, amely különben már hatvanhét után is a gazdasági-politikai „establishment"-nek hajtotta a legnagyobb hasznot; nem az elképzelhető maximálisat persze, hanem az adott körülmények feltételeivel és követelményeivel számoló – és megelégedő – optimálisat.

Annál is nagyobb szükség lenne ma az establishment önmérséklő belátásra, mert a mai integráló nagyhatalommal még egy esetleges belső társadalmi kiegyezés és a ráépülő gazdasági stabilitás birtokában is sokkal nehezebb lesz kiegyezni valamiféle kölcsönösség alapján, mint volt hatvanhétben Ausztriával. Az akkori Habsburg-birodalommal ellentétben ugyanis az Európai Uniót semmi sem kényszeríti hátrányokat és előnyöket józanul mérlegelő és többé-kevésbé igazságosan elosztó kiegyezésre egy hozzá képest szegény vagy pláne szegényedő országgal. Arról nem is szólva, hogy ellentétben a mai establishmenttel, a hatvanhetesek igen jól és belülről ismerték azt a nagyhatalmat, amelybe integrálni kívánták az országot.

V.

Lengyel László *Mozgástér és kényszerpályá*jában a globalizáció hatásainak és kihívásainak tükrében vázolja a mai Európa gazdasági és politikai sajátosságait, lehetőségeit és korlátait, s kijelöl két forgatókönyvet illetve forgatókönyv-családot, melyeknek szcenáriói szerint a közeljövőben sor kerülhet a szovjet fennhatóság alól kiszabadult kisállamok csatlakozására az Unióhoz. Tárgyilagosan és elfogulatlanul ismerteti az Európai Unió jelenéről és jövőjéről szóló fontosabb értékeléseket és elképzeléseket csakúgy, mint az esetleges csatlakozások lehetséges változatait. Vállalva a tévedés kockázatát, kijelöli a változatok közül azt, amit legvalószínűbbnek tart: „Véleményem szerint Európában nem fog megvalósulni az eltervezett politikai unió, hanem inkább a konföderációs jelleg erősödik. Az Európai Unió csak keveseket és csak szigorú vizsgáztatás után fogad be. Ilyen vizsgának talán egy konszolidált Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovénia felelhet meg. De ezek egymást is kilökhetik a versenyben. Természetesen Csehország és Szlovénia is a tartományok, a régiók Európájára építenek. Csehország Bajorországra és Ausztriára, Szlovénia ugyanazokra, akikre Magyarország." (*Mozgástér* 222.) „A kilencvenes években Magyarország nem az Európai Közösség nagy integrációjához vagy az európai nemzetállamokhoz fog közelíteni, hanem a régiók és tartományok Európájához. A kis-Magyarország, Giulia, Friuli, Trentino-Alto-Adige, Veneto olasz tartományokkal, Bajorországgal, Baden-Württemberggel és az osztrák keleti tartományokkal fonódik össze." (213.) „Lehetséges-e a »visegrádiaknak« nem Németországra, illetve a német befolyási övezetre alapozniuk? Van-e esély arra, hogy a térségben – Magyarországon, Lengyelországon, Csehországon és Szlovéniában – jelentős francia, észak-amerikai vagy távol-keleti befolyás jelenjen meg? Feltevésem szerint az országok kereskedelmileg már ma Németországtól függnek, Magyarország, Csehország és Szlovénia a működő tőke szempontjából is. De ami ennél lényegesebb, hogy a német és az osztrák életmódbeli mintát utánozza valamennyi társadalom. Az utánzásos gazdasági kultúrában a magyar, a lengyel, a cseh és a szlovén polgár a bajor autókat, az osztrák házakat, az észak-olasz lakásberendezkedéseket látja mintaként maga előtt. Hiába döntenének politikusaik az amerikai vagy a távol-keleti kapcsolat mellett, a társadalmak vonzódása a német fogyasztói tér maradna." (222.) Néhány oldallal később, az *Összefoglalás*ban nyomatékosan megismétli: „Az országok kereskedelmi és tőkebefolyás szempontjából *német* befolyási övezetbe kerülnek, amit csak színezhet más európai – francia, olasz, holland, svéd –, illetve amerikai és ázsiai befolyás." (224.) Lehet, de a „színezés" sem lényegtelen, és főleg az nem, hogy mennyire színezheti. Annál fontosabb ez a lehető legnagyobb „színezés", minél inkább igaza van Lengyel Lászlónak – márpedig igaza van –, „hogy Magyarország sorsa legalább felerészben

nem Magyarországon dől el, hanem a nagyhatalmak játékterében. S nekünk, politikusoknak és vállalkozóknak, véleményformáló értelmiségieknek és pénzembereknek mindent el kell követnünk a kényszerpálya elkerülése és mozgásterünk kiszélesítése érdekében". (8.) Egyoldalú német orientáció meglehet sokunknak roppant ellenszenves, még nem kifejezetten kényszerpálya formájában is, történelmi s empirikus okokból. (Kutyából(nem)lesz szalonna?) Politikában és gazdaságban, pláne, ha a kettő oly szorosan fonódik össze mint ma, meg kell próbálni eltekinteni az érzelmektől. (Nem lehet.) De vajon csakugyan olyan fölényes és lehengerlő Németország gazdasági ereje és politikai befolyása az EU-ban, mint amilyennek látszik? Az EU-ban oldódott s tán el is múlt már az újraegyesítés utáni német túlsúlytól való félelem, s az, hogy a német gazdaságot (s közérzetet) ennyire megviselte az újraegyesítés, holott akár meg is erősíthette volna (mint Amerikát a Marshall-segély), nem azt mutatja, hogy a német gazdasággal nincsen minden rendben? És a munkaerő-piaci „stagfláció" (állandóan 10% feletti munkanélküliség mellett milliós vendégmunkás-áradat) miféle életmódbeli mintára utal? Ami pedig a közérzetet illeti, a 89 utáni közép-európai változások lelkes interpretátora, Timothy Garton Ash nem győzi biztatni a németeket, hogy legyenek már „magabiztosabbak", és vállaljanak már „minta" vagy éppenséggel „vezető" szerepet. (Gott behüte!) Nem olyan biztos tehát, hogy az elkerülhetetlen kényszereken túl érdemes tenni a német lóra. Az osztrákra tán inkább az lenne, de az még éppen ledobni készül. És a lengyelekkel vívott kukoricacsata se arra utal, hogy az imaginárius Közép-Kelet-Európához húzható lenne valós tengely. Lengyel László már a visegrádi álmok idején világosan látta, hogy az Európai Közösség és az Orosz birodalom közötti „zónában" eredményes regionális együttműködésnek nem sok esélye van. Azóta az akkor általa még ígéretesnek tartott *Alpok-Adriá*ról is kiderült, hogy több a füstje, mint a lángja. Igazából az is akkor volt érdekes, amikor még két világrendszer közötti szakadékot hidalt át és segített betömögetni. Azt is jó előre látta Lengyel László, hogy a csatlakozás csepegtetve fog történni, jóllehet mindkét félnek, egész Európának országokat átfogó nagy régiók egyszerre történő integrálásának a formájában volna legkedvezőbb. Mára csak annyi módosult, hogy a „három törpe" (Csehország, Magyarország, Szlovénia) „versenyét" felváltani látszik két törpe és egy óriástörpe (Lengyelország) versengése. Regionális együttműködésnek azonban – ez a lényeg – semmi nyoma.

De talán mintha magán az EU-n belül is csökkenne illetve módosulna a határokon – jobban mondva a volt határokon – átnyúló régiók jelentősége. Mintha valahogy „visszaa-wallersteinosodna" az EU: egyre határozottabban kirajzolódik egy Pó–Alpok–Rajna–Szajna–Rhone „mag", ami köré magán az EU-n belül mintha kezdenének igen rangos belső „félperiférián" (vagy inkább „magjárulékok"?) szerveződni egyes országokból illetve országon *belüli* régiókból.

Elmondható ez persze a régiók nyelvén is, ahogyan Lengyel László vázolja a német újraegyesítés felvetette dilemmák és ellentmondások részletes elemzése után: „Mindezt tetézi, hogy nem Németország nyugati fele nyerte meg a békét, hanem azon belül is néhány olyan nyugati tartomány *(Länder)*, amelyek részei az úgynevezett »európai banánnak«, a Londontól Flandrián, Luxemburgon és a franciaországi Rhone-Alpeson, a német Baden-Württembergen az olasz Lombardiáig és Katalóniáig húzódó »szuperrégiónak«." (127.) A „banán" igyekszik magát kiszabadítani „Olaszország, Németország és Franciaország szegényebb régióival való" kapcsolatainak a szorításából. A kozmopolita, modern fejlődés vonzereje érvényesül itt a régimódi, restriktív nemzeti kényszerekkel szemben. „Ellentétben a két világháború közötti időszakkal, amikor állami és

terjeszkedő modernizációban hittek a fejlettebb régiók lakosai és gazdasági erői is, így Hitler ennek megfelelően terjesztette ki sajátos militáris-ipari modernizációját a birodalmi Németországra, Mussolini pedig Észak könyörtelen fegyelmező erejét Délre, az ezredvég dinamikus régiói inkább megszabadulni igyekeznek a távolabbi nemzetek feletti erő révén szegényebb nemzettársaiktól." (128.) „A szociális önzés legyűri a birodalmi vagy nagyállami álmokat és patriotizmust. Mivel a nagyállamiság nagyobb költségekkel, több osztozkodással, elkötelezettséggel jár, ezért akár új nemzeteket is hajlandók kreálni bizonyos területek lakói, csakhogy kimenekülhessenek egy nagyobb integrációból. Az Északi Liga »padania«-i lakóinak nincs etnikai azonosságtudata, de van egységes gazdasági, szociális és kulturális tere, Milánótól Bresciáig, Modenától Velencéig. Szívesebben vennék, ha eme »kistérben« föderalizálódnának vagy szakadnának el, mint az egységes Itália »nagyterében«. Sejtésem szerint a Nyugat-Dunántúl és Budapest »pannon« választói is el tudnák képzelni a föderalizálódást a »hun« Kelet-Magyarországgal." (175.) Wallersteini nyelvre lefordítva a „föderalizálódást": a félperifériára és perifériára különült ország elsősorban az előbbinek hasznos együttműködését.

A gazdasági, szociális és kulturális terek szerinti integrálódás és differenciálódás többé-kevésbé spontán folyamat, de nem légüres térben történik. *Longue durée* trendek és váratlan politikai változások, közgazdasági elméletek és az alapjukul szolgáló vagy általuk inspirált gyakorlat, érdekek és ellenérdekek ütközései és erősítőkörei formálják és motiválják az integrálódást és differenciálódást politikai és gazdaságpolitikai „modellek" hatása sőt vezérlése alatt. Ezek a modellek konfliktusba kerülhetnek egymással, akár egyazon országon belül is, mint az újraegyesítés utáni Németországban.

A Bonni Köztársaság a hetvenes évektől az újraegyesülésig „jellegzetes *kereskedő állam*, amely katonai-területi stratégia helyett kereskedelmi expanziót folytat. A rajnai modellben a vállalat vegyes jellegű: egyszerre áru *(commodity)* és közösség (community). A bér ugyancsak vegyes jellegű, ellentétben az amerikai modell felfogásával, ahol a munkaerőpiactól függ, itt nagyobb jelentősége van a piacon kívüli tényezőknek." (110.) De ez nem azt jelenti, hogy az állam „túl erős" lett volna. Ellenkezőleg, a rajnai modellben számos tényező korlátozza az állam szuverenitását: a pártok jelentős szerepe, a tartományi önállóságok, a független jegybank és az Alkotmánybíróság. Az érvényesülő érdekek sokféleségének megfelelően a rajnai modell konszenzusos és korporatív. „A rajnai modell *bankvezérelt kapitalizmus*, ellentétben az amerikai tőzsde-értékpapír- és vállalat-vezérelt, vagy a délkelet-ázsiai állam-vezérelt piacgazdaságokkal." (110.) Az egységes Németország azonban egyik napról a másikra változtatott az addigi gazdaságpolitikáján. „Mindenekelőtt a legfontosabb módosulás, hogy az újraegyesített Németország a keleti tartományaiban nem kereskedő államként... járt és jár el." (111.) „Amikor a nyugatnémet vezetés az egyesülés gyors, állam- és parancs-vezérelt, konfliktusos, az árupiacon azonnal liberalizáló, »high-tech-high-wage« megoldását választotta, a rajnai modellt Keleten a fejlesztő állam *(developmental state)* modelljével cserélték fel. Ez a félig tudatos, félig spontán modellváltás óhatatlanul kihatott az ország nyugati felére is. A robusztus fejlesztő, eladósodott nemzetállam, amelyet korábban el sem tudtak képzelni, most az állami pénzek befecskendezésével táplálja a hatalmas *konszerneket*, amelyek azonban nem, vagy nem eléggé emelték meg a keleti tartományokat. A nyugatnémet politika nem ajánlásokat tett a keleti félnek, nem mozgásteret kínált fel számára, hanem utasított, parancsolt és végrehajtást követelt a partnernak nem is tekintett, kényszerpályára állított keletiektől." (114.)

Németország tehát, miközben a rajnai modellt propagálja követendő példaként az Uniónak – például Maastricht formájában –, önmaga Kelet felé fejlesztő államként viselkedik, s az egyesített ország kezd nemzetállami vonásokat ölteni, annak számos ellenszenves megnyilvánulásával (idegengyűlölet, prepotencia, „über alles"-kedés), és újból kialakul „az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között". Tetejébe a kilencvenes években megjelenik a „globalizációs modell" hatása, Világbankkal, IMF-el és az ezzel járó túlköltekezésekkel, restrikciókkal, bizonytalanságokkal. „Mivel nagy gazdasági érdekcsoportjai a nemzetköziesedésben és a regionalizmusban érdekeltek, miközben az állami és szakszervezeti történelmi reflexek wilhelmiánusak, ezért Németország tudathasadásos politikát folytat" (*Mozgástér* 128.), közvetíti Lengyel László Ralf Dahrendorf véleményét.

Ha akadna ma Rathenauhoz fogható nyílt eszű és tisztaszívű politikus, valószínűleg azt tanácsolná a kelet-európai kisállamoknak, hogy ne kössék szekerüket túlságosan egy olyan „magabiztos és bizonytalan" óriáshoz, mint a kohli Berlini Köztársaság. Még akkor se, ha netán csakugyan a németeké „az egyetlen ország, az egyetlen társadalom, amely a világhatalmak és az európai hatalmak közül jól eltájékozódik mind Nyugat-, mind Kelet-Európában". (Mozgástér 134.) Még akkor se, ha „nem annyira a kancellár, a szövetségi kormány, mint inkább a német transznacionális vállalatok, óriás pénzintézetek és a tartományi kormányok, illetve városi önkormányzatok számítanak. A politikai helyismeret helyett a gazdasági helyismeret számít és ez a német mikroszférában van meg", (135–136.) Dehát hol volt Kelet-Németország csatlakoztatásakor, amelynek horribilis költségeit unos-untalan azzal szokás magyarázni, hogy a DDR „rothadtságának" mértékét nem „lehetett" előre látni? Pedig ha valahol, ott meglehetett nemcsak a gazdasági, de a politikai „helyismeret" is a „német mikroszférában". Lehet persze, hogy a külföldi Kelet felé Németország inkább *Handelsstaat*-oldalával mutatkozik. „Nem Németország köti magához Magyarországot, hanem a Siemens és a Deutsche Telecom, az Opel és a Volkswagen, az Allianz és a Bayerische Landesbank, illetve Baden-Württemberg tartomány és Bajorország. Sőt, nem is Magyarországot, hanem Budapestet, Győrt, Székesfehérvárt. Ez erősebb kötés az Európai Uniónál és bármilyen német–magyar kormányközi megállapodásnál." (136.) Ami kényszerpályának végül is nem lenne a legrosszabb, ha a multik mai világában a *Handelsstaat* régi nemes Hansa-hagyományokkal és Thomas Mann-i színekkel kecsegtethetne. Sajnos azonban a multik mai világát legalább akkora távolság választja el a régi kereskedővárosokétól, mint a népszerű *Guldenburgok öröksége* tévésorozatot a *Buddenbrooks*tól.

VI.

Könnyű ennek a komisz huszadik századnak a végén *laudator temporis acti* szerepbe belebúslakodnia magát az embernek. De emlékezzünk csak, mivel jött haza a tizenkilencedik század közepén Gorove Angolhonból: látja jól, s fel is hánytorgatja, „hogy e dolgozó nép sorsa keményebb s hogy nehezebben javítható, mint sorsa a parasztnak nálunk", de látja és értékeli azt is, hogy tervek születnek és törvények hozatnak keménysorsa enyhítésére, ha egyelőre nem is sok eredménnyel, és „Angolhon nem fog többé visszalépni". És nem fog visszalépni a mai „Angolhon" sem, erről hoz hírt Lengyel László, valósággal mai Goroveként, a transznacionális globalizáció Világbankos-IMF-es világából. Látja jól és ismerteti a globalizáció árnyoldalait: a „globális diszkurzus" anyanyelveket (és anyanyelvi kultúrákat) formáló deformáló hatását, a globális

médiahatalmak többnyire nem üdvös befolyását, a nemzetközi bűnszövetségek és a földalatti bankrendszer legális és illegális vállalkozásokat és pénzügyleteket félelmesen egybemosó kapcsolódását, érzékelteti a világintézmények (az ENSZ különféle szakszervei, a Világbank, az IMF, a Kereskedelmi világszervezet, a G-7, stb.) gyöngeségeit, hibáit, felnőni-nem-tudását a vállalt feladatokhoz. S bár ezek „az univerzális szerkezetek és szervezetek bizonyos tekintetben a nagyhatalmak fölött állnak" (44.), a Szovjetunió váratlan felbomlásával előállott „világrendhiányban" ugyanolyan tájékozatlanok és tehetetlenek, mint a nagyhatalmak. „E globális térség szerveződésben, értékeiben, civilizációját illetően vitathatatlanul maga is válságban van. A fentebb leírt szerveződések a hidegháború befejezése után se váltak alkalmasabbá a globális válságok megoldására. Nő a feszültség a világ gazdag és szegény régiói között, az integráltak (a bentlévők) és a kizártak (a kintlévők) között." (61.) A kintlévők esélyeit – szegény embert még az ág is húzza – rontja a bentlévők kíméletlen versengése, amely csak (többnyire teljesen értelmetlen) reklámcélokra (világméretekben) dollárszázmilliárdokat szór el, aminek egy része legalább válságok megoldására fordítódhatna. De a világban kialakult „alkalmi rend" haszonélvezői nem a válságok megoldására törekszenek, hanem elreteszelésére. „Ezzel az elreteszeléssel, kizárással időt és teret akarnak nyerni. Időt, amíg ki nem találnak és össze nem egyeztetnek, vagy ki nem kényszerítenek egy új világrendet, időt, hogy békén hagyják őket. Teret, zónát, amely elválasztja őket a szegényektől és nyomorultaktól, legyenek azok lázadók vagy belenyugvók. Jelszavuk továbbra is érvényes: világ szegényei, hagyjatok békén." (43.) A jelszó országokra lebontásban is érvényes: a 20. század végének „konzervatív liberalizmusa" merőben és meredeken különbözik e tekintetben(is) a 19. század közepének angolhoni *laisses faire* liberalizmusától, ahol a „Poverty" és a „Liberty" – legalábbis az „Idea" szintjén, bár többnyire a törvényhozásban is – szervesen kapcsolódott. „Az ipari forradalmat – végzi nagy könyvét a szegénység ideájáról Gertrude Himmelfarb – intellektuális forradalmak sora követte, forradalmaké, melyek nem kevesebbet nyomtak a latba: egy új morálfilozófia, egy új politikai gazdaságtan, egy új társadalomtudomány (social science), egy új radikalizmus, egy új Toryizmus. És mindezekkel együtt megszületett egy új erkölcsi érzék, amely többé nem tudta megnyugtatni magát az ősi bölcsességgel: »Mert a szegények mindig is veletek lesznek«. (*Himmelfarb* 534.)

Ezt az ősi bölcsességet tetézi meg a piacgazdasági globalizáció forradalma egy újjal: „Világ szegényei, hagyjatok békén." Miközben minden eszközzel, a „globális diskurzus" és a „világméretű médiahatalmak" válogatott rafinériáival és fogásaival arra biztatja a világ szegényeit, hogy vásároljanak meg és fogyasszanak minél többet a Market economy-juk esztelenül termelt és reklámozott árucikkeiből, intim betéttől légkondicionált autócsodákig. És a világ szegényeinek legvállalkozóbb vékonyka krémje megindul feltartóztathatatlanul, hogy megszerezze magának az áhított javakat. (Az embercsempészet nem véletlenül vált napjaink egyik legjövedelmezőbb üzletágává.) Pedig a globalizáció intellektuális krémje legalábbis *A növekedés korlátai* óta tisztában van vele, hogy ha a világ szegényeinek csak a fele olyan életszínvonalon és olyan „fogyasztói magatartással" élne, mint „Észak" gazdagjainak a legalsóbb rétege, akkor annyi környezet „fogyasztódna el", hogy abba belepusztulna a világ, a gazdagokkal együtt, és „ha a gazdasági globalizáció ezután is a gazdagok javára dolgozik, képtelen lesz felszívni az »új szegénység« mérhetetlen planetáris bugyrait" (Jean Chesmeaux, En avant ver de nouvelles aventures! *La Quinsaine Littéraire*, 1 au 15 januier 1998, 25–26.) Azért találták ki a környezetvédők – a környezetvédelem a *Market economy* fontos üzletága –

a „fenntartható növekedés" ideáját. Amibe belefér – ha persze nem is világméretekben – egy még éppen elviselhető szegénység „ideája", a „szegénységkezelés" differenciált eszköztárával az államilag vagy helyhatóságilag szervezett munkanélküli segélyezéstől a különféle segélyszervezetek éhínséget és hajléktalanságot enyhítő, ám akarva-akaratlanul egyúttal mintegy fenntartó és szentesítő tevékenységéig. Így a segélyezettek teljesítik fogyasztói „kötelezettségeiket", ami ugyanolyan elengedhetetlen a növekedés fenntarthatóságához, mint a szegények többségének szegényül maradása. Afrika csonttá fogyott, legyek szállta gyermekeinek látványos tévébemutatásai hatékonyan segítik a leggazdagabbaknál felhalmozott eladhatatlan élelmiszerkészletek „piacosítását". És a *development*, a leggazdagabbaknál persze, *sustainable*. És ez a „létező fenntarthatóság" az elérhetőség reményét ébreszti a kívül rekedtekben. „For ye have the poor always with you." És bestseller történelemkönyvek prédikálnak a történelem végéről, egy- vagy többpólusú világcivilizáció kialakulásáról, vagy éppenséggel különféle világkatasztrófákról. A történelem ismétli önmagát, a történészek ismétlik egymást, tartja az ősi bölcsesség. Közben pedig a környezettel együtt elfogyasztódik a világban a polgár: a takarékos, sőt szükség esetén zsugori lény, aki fogához verte a garast és egész életében egyetlen ünneplőruhát ha vett, aki a fogyasztásnál mérhetetlenül többre becsülte a termelést, aki a megélhetést csak munkából tartotta elképzelhetőnek, el egészen a „munka" fogalmának ostoba beszűkítéséig, „a lélek nem polgári álmai"-nak kirekesztéséig. És munkátlanok „dologháziasításáig". Akik ma annyit hivatkoznak a „polgár"-ra, nem tudják, kire hivatkoznak. Hiszen ha valamit, a polgár azt bizonyosan nem tűrné, hogy nevében két és fél milliárd forintot dobjanak ki kampánycélokra. (Miközben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát évi huszonnyolcmillió forint miatt az Akadémia magát Magyar Hazafinak és Takarékos Piacgazdásznak hirdető vezetősége önként tönkreteszi.) A polgár tudná, hogy nem a demokrácia „kerül sokba", hanem a pazarlás, a lopás, és a hülyeség. Világméretekben immár, mert ez is benne van a globalizációscsomagban. Aminek szerves része országokra bontásban a mi privatizációs csomagunk. Meglehet különben, hogy megspórolhatatlan része, mivel „a globalizáció azt jelenti, hogy a világ fejlett felén az állami szuverenitást minduntalan áthatja a nemzetközi-sülés, s aki ebből a nemzetköziesülésből kimarad, az teljesen esélytelenné válik a fejlett országokhoz való felzárkózásra". (*Mozgástér* 44.) Esélytelenné válhat azonban végsőkig „kiprivatizáltan" is; és az esetleges esélyesség is csak akkor válhat az ország hasznára, ha a fejlett országok a nagy globalizációban nem játsszák el esélyüket a felzárkózásra az európai társadalomfejlődés fővonalához, ahogyan azt a magyar viktoriánusoktól Bibó Istvánig és Szűcs Jenőig értették a politikai és történeti gondolkozás mesterei, soha meg nem feledkezve róla, „hogy a történelem hosszú trendjében minek volt struktúrameghatározó szerepe". (*Vázlat Európa három történeti régiójáról* 110.)

*

A *Szerelmes földrajz* hatvanötödik fejezetét Szabó Zoltán Kármán idézetének idézésével végzi: „»Vad és durva elméjöket (Arcadia első lakosainak), hogy megszelídítsék, leghathatósabbnak a felső értelmű bölcsek, az új és gyenge érzéseknek felindítását tartották, és kedvet szerzettek nálok a poesishez, énekekhez, tánchoz és ünnepekhez«. A nemzet csinosodásáról szóló írásában mondja ezeket. Jó tanács Európának. Hogy Görögországról szól, az ne zavarjon. Európa népeire úgyis afféle jövő várhat, mint a görög népekre hajdan, hogy a többiek idejárnak iskolába. Elképzelhető olyan kor,

mikor majd már nem nemzeti becsvágyak, hanem kultúrák versengenek. Nem indulnánk rossz esélyekkel."

Gauguin 1897 októberében „írta Monfreid-nek a híres mondatot: »Legyenek mindig maga előtt a perzsák, a kambodzsaiak és egy kicsit az egyiptomiak. A nagy tévedés, az a görög, legyen bár mégoly gyönyörű.« És miért? »Puvi magyarázza a gondolatát, igen, de nem festi meg«, pontosítja Gauguin Charles Morice-nak. »Ő görög, míg én, én vadember vagyok, farkas nyakörv nélkül az erdőben.« Tehát a művészet titka? Nagyon egyszerű, mikor az ember a természetet nézi, nagyon nehéz, mikor az ember egy kicsit rejtelmesebben, parabolákban akarja kifejezni magát, formákat találni.« ... Mivel, teszi hozzá, »a műalkotásban pontosan az a lényeg, ami nincs kifejezve: implicite következik a vonalakból, se szín se beszéd nem számít; nem materiálisan konstituált.«" (Charles Estienne, *Gauguin*, Skira, 1953, 96.) „Az ezernyolcszázas esztendők legvégén Párizs apró hidjainak egyikén egy igen választékosan öltözött, bohémkülsejű férfi szemlélődött. A járókelők aggodalmas pillantásokkal méregették abban a hiszemben, hogy életunt, kire ellenállhatatlan vonzást gyakorolnak a szürke Szajna-habok. De az elegáns férfiú nem ugrott, csak állt és nézelődött. Tekintete nyugodtan járt a víz fölött, a két part házainak szeszélyes ablaksorain, ezekről a háztetőkre emelkedett, ott a kéményeket vizsgálgatta, füstjük fura kérdőjeleket rajzolt az égre. Pillantása végigsétált az égbolton a Montmartre-tól Montparnasse felé és vissza. A sarki koldus talán arra gondolt, hogy azt a túlvilágot keresi ott fenn, mikor a férfiú e következő meglepő észrevételt tette: »Páris ege úgylátszik kezdi utánozni Corot-t«" (*Szerelmes* 178.)

PAPP GYÖRGY: MAGYAR ANTEUSZ

SÁNDOR IVÁN

A megoldhatatlanság önismerete és az önismeret megoldhatatlansága

„Semmi sem őrzi meg alakját"
(Ovidius)

„A tapasztalat, mint Kronosz fölfalja fiait."
(Pilinszky)

A Tiszatáj kérdéseit ebben a században többször feltették. Mintha talányokat takarna ez a *folyamatos* kérdezési kényszer, miközben a kérdésekben megjelennek a Táj változó-változatlan szövevényei. A talány: szellemi. A szövevény: élethelyzet. A szövevényt nem lehet bontogatni a talányok megfejtése nélkül. A talányokat meg lehet fejteni a szövevényben élve is.

Hamvas Béla a *Titkos jegyzőkönyv*ben a *későiség* bölcsességéről beszél. Az öregség lemondani tudásáról, mint értékről. Az önismeretről, mint hatalomról.

Közép-Európa: maga is öregség. Az benne az öregség, amit a közép-európai élet talányainak, szövevényeinek mondhatunk. De Közép-Európa tekintetéből hiányzik a felismerés. Ez a *későiség* inkább arra emlékeztet, amiről Pilinszky beszél. Közép-Európa a tapasztalatai hiábavalóságába öregedett bele. Az égette ki, hogy nem tudott lemondani az illúzióiról. Bejárta a különböző utakat, megismerte a különböző élettájakat. Nemzetei együtt és egymással ellen tüzelve a monarchiákat, diktatúrákat, féldiktatúrákat, féldemokráciákat; szabadságban, elnyomottságban, reformkorokban, forradalmakban, ellenforradalmakban, háborúkban és békékben; nemzetállami tébolyok kiszolgáltatottjaiként és gerjesztőiként, idegrendszerébe terhelve a félelem neurózisait, terjesztve vírusait.

Így sodródott a félperifériára. Így maradt a nagyobb erők ütközőzónája, a *folyamatos* zavar régiója.

Hat éve már annak, hogy a Tiszatáj feltette a kérdéseket: van-e még Közép-Európa?; lehet-e még és hogyan?; milyen a Közép-Európa-tudat?; volnának-e még az összefogásnak formái?

Hat év alatt valami megváltozott. Talán egy-két évtized múltán értelmezhető lesz egy történelmi szakasz végjáték voltának bizonyossága. Ma még csak *érezzük*, hogy „valami" befejeződött. Túlságosan „benne vagyunk" még a közép-európai szövevényben, a Közép-Európa-tudatban, de ez a nézőpontjainkat, alternatíváinkat is meghatározza. Gondolkodunk Közép-Európáról, a jövőjét keressük, miközben már: nincs. A keserű osztrák Karl-Markus Gauß beszél azokról, akik „elveszett hazaként", a „kultúra imaginárius birodalmaként", „sok nemzet reményteli együtteseként" idézték meg Közép-Európát, ám az, aki körülnézett, „az elnyomás, a mészárlás, az üldöztetés véres nyomaira bukkan és találkozik a hatalmasok egyformaságának tanúbizonyságával..."

A szelíd Tőzsér Árpád beszél azokról, akik ha szólítják Közép-Európát, két nyelven szólnak. „Az egyik nyelv a gúnyolódók nyelve... azoké, akik Közép-Európát még terü-

letként sem igen tudják elképzelni, nemhogy irodalomként. A másik nyelv azoké, akik tervszerűen magas művészi igénnyel építik Közép-Európa nyelveiből, egzisztenciáiból és Európa kifordított történelméből és irodalmából Közép-Európa mítoszát..."

Nem vagyok sem keserű, sem szelíd. Azt sem mondom, hogy előzmények nélkül írtam a Tiszatáj megelőző ankétján: „folyamatos ismétléseink, ráimádkozásaink egyre inkább erkölcsi-szellemi maszkok, amelyek az illúziókkal való leszámolni nem tudást takarják..."; azt tapasztaljuk, hogy maga Közép-Európa nem akarja Közép-Európát, mert „az örökösen feszültségekkel teli vérző-gyűlölködő arc Közép-Európa igazi arca".

Mindaz, ami ma még Közép-Európa: művészet és szellem, illúzió és búcsú. Mögötte Európa szövevénye, az élet minden mozzanatára kiható átrendeződés egy *forró*, pusztító tűzvészekkel teli és egy *hideg*, látszatkiegyezésekkel aláaknázott korszak után. Közép-Európa ingatag, folyékony létének eltűnése a mai átrendeződéssel párhuzamos. Ezért nincs mit gyászolni. Visszavonhatatlan eróziója immár régi mítoszoktól, újabb illúzióktól gyorsítja meg a búcsút. Közép-Európát az európai tektonika préselte ki a nemzetek vándorlásából-alakulásából-háborúiból; ez a tektonika porlasztja most el. Közép-Európa létéről, létének formáiról mindig nála nagyobb erők döntöttek. Ez a folyamatos organikussághiány - Bibó István, Szőcs Jenő után nincs ebben felfedeznivaló - indítéka; ez a szövevényei „saját erőből" való szétbogozhatatlanságának az oka. Közép-Európa valóban az örökös veszély, két világháború kirobbantásának a régiója, ahogy azt a Nyugat látja. De ennek a zavarzónának hol szülője, hol házassági tanúja, hol ügyésze, hol válóperes ügyvédje is maga Európa.

Küzdöttünk a Habsburgokkal, szövetkeztünk a Habsburgokkal. Kínlódtunk a Monarchiában, kihasználtuk a Monarchiát, hogy amikor vége lett, ne fellélegezhessünk, hanem nyögjük azt, hogy Trianont azért még kiprovokálta. Elfogadtuk a bécsi döntést, a nácizmus szövetségeseként kitettük magunkat Jaltának. Mindezek a konstellációk az európai erőhelyzetből születtek meg, omlottak ránk. Európa kialakította, megerősítette hibás döntéseit, létrehozta, fenntartotta a zavar, a kiszámíthatatlanság régióját.

Mintha próbálna új szerepet tanulni.

Hol talál bennünket Európa átrendeződése? Mivel jár számunkra Közép-Európa elmúlása? Mit tudunk önmagunkról, szűkebb-tágabb környezetünkről a változásban? Illúzió, neurózis, „hamis realizmus", „túlfeszült lényeglátás" mellett lesznek-e új fogalmaink, hívószavaink? A deformált politikai kultúra gyökerei nagyon mélyek. Már az előző századvégen is kudarcba fulladtak azok a szellemi ajánlatok, amelyek reális értékrendet, önszembenézést próbáltak érvényesíteni az illúziókkal, romantikával, demagógiával szemben. De ha a virtuális Közép-Európától nehéz a búcsú, akkor nem a közös szenvedéstől, vértől, nem a nyomorúságainktól nehéz. Ady álmától, József Attila feladatmeghatározásától, Németh László „tejtestvériség" eszméjétől nehéz a búcsú. Ebben is nagyon sok még a racionalizálandó. Mindmáig nem gondoltatott végig, hogy amikor Ady a „minden egész" eltörését siratta, akkor az, ami „széttört", már régen nem volt „egész", és régen nem volt siratnivaló. Trianon elfedte előlünk - miközben a Nyugat sem fogta fel -, hogy a válság általános, egész Európát maga alá gyűrő szakasza bontakozott ki. „Európa a huszadik század első harmadában - írta 1921-ben Guglielmo Ferrero - ahhoz hasonló helyzetben van, mint amilyenben a Római Birodalom volt a harmadik század elején: két tekintélyelv mérkőzik egymással, ezek egyikének sincsen megfelelő hatalma, és hiányzik a legfőbb állameszme, ami nélkül lehetetlen a tartós uralom. Az 1789-cel kezdődő hatalmas küzdelem úgy látszik, a két ellenfél elvérzése miatt végetért... a fennálló világrend hívei... túlbecsülik civilizációnk alapjainak erősségét és teherbíró képességét..."

Közép-Európa mítosz lett, amikor már nem is volt. Garmadával születtek a tiszta szándékú, mélyenjáró tervek az összefogásról, szellemi programokról. Közép-Európa azonban nem akart, nem tudott „engedelmeskedni" ezeknek a felhívásoknak. A szellem emberei vágyódtak a tiszta helyzetre. Dolgoztak a „talányok" megfejtésén, a szövevények szétbontásán, a határokon innen és túl. Közben illúziók vermébe csúsztak és nem volt erről tudomásuk. Bíztak az emberségben, az értelemben. „A háború minden borzalma mellett is tiszta helyzetet teremt majd, s csak tiszta helyzetből fejlődhet ki az értelem uralma." Ezt Bálint György írta le három évvel elpusztítása előtt. „...hírünk a világban riasztó, végzetes bűn volna továbbra is áltatni magunkat..." – ezt Illyés Gyula írta a Magyar Csillagban, ugyancsak az értelem szavának meghallását remélve, s tiszta helyzetet követelve 1943 őszén, amikor még Szárszón sem arról vitáztak, hogy miképpen kellene szembenézni azzal, ami bekövetkezik. (Arról váltogattak szót, hogy mi történhet akkor, ha majd eljön az idő, amely többek között aztán azért jöhetett el úgy, ahogy eljött, mert a legjobbak Szárszón sem arról vitáztak, hogy miképpen kellene szembenézni, netán szembefordulni azzal, ami azon az őszön ráomlott Magyarországra.)

Jó volna az illúzióktól, az önszembenézés-hiánytól is elbúcsúzni most, amikor Közép-Európa – amely úgy, ahogy a legjobbak látni szerették volna, sohasem volt – elmúlik. De a mítoszoktól való megválás – vagyis az önfelszabadítás – nehézségeinek több nemzedékre kiható deformáló indítékai vannak: a „kigázolhatatlanságtudat", a vele járó neurózisok, az irreális, szélsőséges, populista szemléletmódok jelenléte az *egész* régióban; mögöttük hol fegyveres konfliktusok, hol fegyvertelen gyűlölködések, az örökös vádló egymásra mutogatások; a mélyben a társadalom szerkezetének „keleties" merev, zárt mozdíthatatlansága, amely a nyitásra, modernizációra, (ön)ismeretre törekvő „nyugatias" tulajdonságokkal együtt közösen adta ki a társadalom Bibó István és Szűcs Jenő által elemzett amorf struktúráját. Ezzel az amorfsággal járt-jár együtt a demokrácia gyakorlatának hiánya a tradíciókban, illetőleg a tradíció nélküli friss demokráciák instabilitása.

Amikor a kiküzdött belső csendben alkalmas vagyok rá, hogy végigpillantsak azon, amiben élnem kellett, és néha, amikor valamelyik regényalakom rápillant a sorsára, úgy érzem – illetőleg „ő", az életre hívott „valaki" úgy érzi –, sok ez egy embernek. A Tiszatáj szerteágazó kérdéseit olvasgatva valami hasonlót gondoltam: sok ez egy nemzetnek, egy régió lakóinak. És ebben a megterhelésben a szétbonthatatlan szövevényben, Közép-Európa több száz éves sorsára visszatekintve benne van az ismeret, az önismeret kényszerének minden nehézsége is; benne van mindaz, amit a történelmi erők folyamatos ütközéséből naponta születő új helyzetek jelentettek-jelentenek; a folyamatos megoldhatatlanságok közepette is az alternatívakeresések; benne van az éveinkben bekövetkező új európai konstelláció, minden mai válaszra váró kérdésével és még ismeretlen fejleményével.

A közép-európai táj: kolonosi táj. De nem a nyugalmával, bölcsességével, amilyennek Hamvas az öreg géniusz Kolonosát leírta. E táj vándorai nem áttekinthető vidékre, hanem újabb labirintusba érkeznek. A vágyak Közép-Európájának vége, de a régiót meghatározza történeti kialakulása és útja, viszonylagos lemaradottsága, traumatizáltsága, kisebbségeinek emberjogi megoldatlanságai, a nyelvhasználat, a kulturális autonómia rövidebb-hosszabb távon elrendezésre váró küzdelmei.

Sok volt a saját története Közép-Európának? Nem tudta elviselni? A tapasztalatai falták fel?

Mi lehetne a kivérzett, illúzióiba, gyűlölködéseibe, kudarcaiba belevakult tájnak az öregkori bölcsessége?

Elsőül annak a felismerése, hogy nem pusztán önmaga alapjai, hanem Európa lineamentumai rendeződnek át.

Minden, ami Magyarország, illetve e régió országainak amorf, antidemokratikus társadalomszerkezetével, illetve a régió kibékíthetetlen kisebbségi nyomorúságaival kapcsolatos, az hol nyugatias – Habsburg-német –, hol keleties – orosz – dominanciával jött létre. A változás: a parlamenti demokrácia, és a nyugatias, fejlettebb európai dominancia érvényesülése. Egyértelmű és közös európai erőfeszítéseket láthatunk a béke félévszázados korszakának meghosszabbítására, gazdasági integrációt a világ más, Nyugat-Európához hasonlóan fejlett, netán fejlettebb régióival való lépéstartás érdekében. Láthatjuk a védelmi katonai szövetség kiterjesztését, megerősítését, az emberjogi alapelvek biztosítására való törekvést. Látjuk *ugyanakkor* a szerencsésebb sorsú, fejlettebb és gazdagabb nyugati világ küzdelmét saját ellentmondásaival, az egyenlőség és jólét *együttes* megvalósításának megoldhatatlanságát, a tartós munkanélküliséget, az idősek és rászorultak számának növekedését, a polgárságot felmorzsoló konkurenciaharcot. És láthatjuk a *globális* megoldhatatlanságokat: a túlnépesedés, a migráció, a környezetszennyezés, az éhség, a háborúk, a faji, a vallási, a nemzetiségi gyűlölködések, a fundamentalizmusok Európára még nem ráhullámzó, de máris hatást gyakoroló tombolását.

Mit láthatunk önmagunkból, ha a saját, netán mások által felénk fordított tükörbe pillantunk? A parlamenti demokráciával kialakuló életkeretek, a jogegyenlőség megszilárdulását, az állami és magántulajdon-hányad előnyös eltolódását a magántulajdon javára, lépéseket az európai államközi-politikai-gazdasági-katonai szövetségekhez való közelebb jutáshoz. *Ugyanakkor* láthatjuk a lakosság szétszakadását a kevés gazdagra, a sok nincstelenre, a „lecsúszás" veszélyhelyzetébe kerülő középrétegekre; láthatjuk az értelmiség felmorzsolódását, a cigányság helyzete megoldhatatlanságainak következményeit, az állami feladatvállalás mértékének a kellő gazdasági lehetőségek hiánya miatti alacsony fokát az egészségügyben, az oktatásban, a kultúrában; továbbá azt a légkört és szisztémát, amelyről Bibó már fél évszázada azt mondta: a régió sajátosságaihoz tartozik, hogy mindent beteges átpolitizáltsággal közelít meg.

Mindez az egész korszakra mindenhol jellemző *felgyorsulásban*, amelynek következtében a magukat mutató új jelenségeket *más* fogalmakkal, nyelvvel lehet csak megközelíteni. Ezeknek a megtalálását és használatát nehezíti az, hogy az új nézőpontokat, hívó szavakat, az új megoldhatatlanságokat analitikusan mérlegelő szellemi ember helyzete megingott, maga a személyiség kerül a történelmen „kívülre". A szembenéző tekintet elé a korábbinál is áthatolhatatlanabb közeget sűrít a digitális korszak, a maga szimulált képi világával, információdömpingjével: olyan homlokzatot húz fel, amely elrejti azt, amivel valójában szembe kell(ene) nézni. Az „akcelerált változások" egy (még) *neve sincs* korszakban jelentkeznek.

Az önképpel, a mások által rólunk kialakított képpel való szembenézés azt a feladatot állítja elénk, hogy „kérdezni kell – a magyar valóságra – szüntelenül. De nem a Mi a magyar?-ra, azaz a magyar jellemre. Mert a kérdés tartalmilag és módszertanilag megválaszolhatatlan. De a Mi a magyar most?-ra, azaz a magyar jelenre. Mert a kérdés tartalmilag és módszertanilag megválaszolható" (Poszler György). A magyar jelen „most"-járól feltehető kérdések, a netán megoldható válaszok mindenekelőtt a régi illúziókkal és mítoszokkal való radikális szakítással, továbbá Közép-Európa elmúlásának, az amorf

társadalomszerkezetnek az európai környezetbe való „áttolódásának" tényével, és az új szerkezetekben jelentkező új megoldhatatlanságokkal való szembenézéssel vannak kapcsolatban.

A korszak új jelenségeinek új fogalmakkal, új nyelvvel való közelítése azt is jelenti: meg kell barátkozni az állandóan tervhalmozó, illúzióvilágot rajzolgató alternatívák helyett azzal, hogy *nincsenek teljes* megoldások. Vétek és bűn, ámítás, populista demagógia az új problémákra-kihívásokra teljes orvoslást kínálni. Érdemes megtanulni és alkalmazni az új hívó szavakat: enyhítés, csökkentés, kompenzálás, figyelem, szolidaritás. Az ismeret-önismeret azoknak a lépéseknek a mérlegelését jelenti, amelyeket meg kell tenni, hogy a politikailag-gazdaságilag-katonailag Európa részeseiként ránk váró közeljövő gyakorlati előnyöket hozzon. Azzal is szembe kell nézni, hogy milyen kényszerűségeket jelent az új megoldhatatlanságokkal való együttélés. Kis nép voltunk? Az is maradunk. A keleties-nyugatias társadalomfejlődés évszázados örökségeit magunkkal visszük az új évezredre is, legfeljebb a remélhetően egyszer majd domináns nyugatias vonások között.

Ebből az ismeretből-önismeretből szervezhetőek olyan *gyakorlati lépések*, valóságos tettek, amelyekben legjobb képességeinkre ismerhetünk és amelynek nyomán rólunk is mérvadó kép alakulhat ki. És ennek lehet az eredménye, hogy az integrációs folyamatok sem feltétlenül a közvetlen kárunkkal mennek végbe, hanem viszonylag rövidebb időn belül máris előnyökkel járhatnak. Ennek lehet továbbá a következménye, hogy amit önmagunk egyedül nem tudunk-nem tudtunk biztosítani, a határokon túli magyarság jogegyenlősége, nyelvhasználata, kulturális autonómiája, az európai törvények, szokásjogok és szabályzattanok betartásával-betartatásával megkövetelhető és érvényesíthető legyen a nagyobb erőkkel magunk mögött.

De az önismeret érvényesítésének is megvannak nemcsak az egyes ember, hanem a nemzetek, a társadalmak életében is a megoldhatatlanságai. Nézzünk csak néhány európai változatot. Huizinga azt mondja: „Nem ismerek olyan kultúrákat, amelyek a megismerést annak tágabb értelmében elvetették volna." Ez igaz, de hozzátehetjük: ugyan minden kultúra alapjaihoz tartoznak felismerések, ám minden kultúrában elterjedtek az igazságok-felismerések erőszakos megkövetelésének és ezzel lefokozásának, a csak a „másikra" való kötelezővé tételének, s így közhelyekké-prédikációkká változtatásának a mechanizmusai is. Földényi F. László idézi Hamvas Bélát a (nyugat)németeknek a múlthoz való viszonyáról szóló mély és meghökkentő esszéjében, amelynek az *Együtt élni a felfoghatatlannal* címet adta. „Az ember képzeletében lappangó bűnös örvényt semmi sem képes annyira felkavarni, mint éppen a közhely. Ezért történik meg, hogy egy szónoklat, egy vasárnapi prédikáció az emberben a legmélyebbre rejtett gazságokat is felébreszti, sőt fel is ingerli." Földényi azért idézi Hamvast, hogy a (nyugat)német önismeretről beszéljen, amely mindmáig a legradikálisabb volt a második világháború után. Döbbenten veszi észre, hogy a múlt katasztrofális öröksége éppen a túlhajtott radikalizmusban, az igazságokban a napi közéletben való mértékvesztő túllicitálásában kezd (a számára) felmorzsolódni, azáltal, hogy a totális „megérthetetlenre" totális eltávolító és kötelező magyarázatokat keresve akarja a megérthetetlent is megérteni. Nincs ugyanis más kiútja, mert „a megmagyarázhatatlannal együtt élni, s azt valamiképpen önmagunkkal is összefüggésbe hozni majdhogynem lehetetlennek tűnik".

Az önismeretre való törekvésnek (eltávolodva most már a közelmúlttól) *egyik* változata ilyen. Egy *másik* az önmegtisztulás igénybejelentését ugyanilyen radikálisan hangoztató, ám rögtön az elhárító lelki-szellemi-politikai mechanizmusokat *is* „működ-

tető" magatartás, amely például a legújabb francia kollaboráns pert kísérte. Ezekben a változatokban együtt jelennek meg az önismeretnek a korlátai és határai. Az alapvető dilemma az, hogy a nagy szellemi-erkölcsi hatóerőket dinamizáló önszembenézés „más nyelven beszél", mint a politikai hatalom. Idéztem már máshol Csejtei Dezsőnek és Juhász Anikónak a kutatásaikban leszűrt gondolatait arról, hogy miután Spanyolország 1898-ban megalázó katonai vereségben elveszítette utolsó jelentős tengerentúli gyarmatait, kénytelen-kelletlen szembesült a világban elfoglalt reális helyével. A „gondolkodó értelmiségnek döbbenten kellett tudomásul vennie, hogy Spanyolország egész egyszerűen *nem az*, aminek korábban hitték; nem nagyhatalom, hanem harmadrangú tényező...". Ez a felismerés kényszerítővé tette az önszembenézést. Színre lépett a „'98-as' nemzedék", „a Ramón Menéndez Pidal nevével fémjelzett monumentális sorozat *(Spanyolország története)* 39. kötetének két félkötete nem véletlenül viseli *A spanyol kultúra ezüstkora* (1898–1936) címet". Jött Ortega y Gasset, Picasso, Miro, Dali, Lorca, Gaudi, Buñuel, megtörtént a szembenézés Spanyolország *valóságos, reális* helyzetével – írják. Hozzátenném: de mit hozott mindez? Mit segített? 1936 Spanyolországa: vér, testvérháború, diktatúra. Közelebbi példa arra, hogy egy-egy nagy egyéniség, a szellemi, akár a politikai elit önszembenézésének mi az eredménye éppen a Magyar Csillag 1943 őszi vitasorozata. És a mai Európában? Darendorf, Virilio elemzéseinek hatástalansága, Közép-Európa legjobb szellemeinek (még mindig) az összefogásra mozgósító törekvései.

Az élet folyamatos megoldhatatlanságaival való szembenézés együtt jár az önismeret kamatoztatásának nehézségeivel, hiábavalóságaival. Nekünk ezt a tudást is be kell építeni abba a különben teljesen jogos állításba, miszerint nincs olyan kultúra, amely nélkülözheti a „tágabb értelemben vett megismerést". Számolni kell azzal is, hogy amiközben az önismeretről mint valóságos, az igazi felvilágosodást jelentő szabadságról beszélünk, olyan entitást emlegetünk, amely a töprengésre alkalmas lassítást igényli egy olyan korszakban, amelynek alap hívószava a gyorsulás; egyik fő eseménye a lényegiségeket eltakaró szimuláció, a megismerő-önmegismerő befelé fordulás helyett, a látszatok, a homlokzatok felhúzása. További paradoxon: a globalitás világában olyan iramú a polarizáció, hogy egyetlen országon belül is „mozaikos" lehet csak, még a legradikálisabb tükörkép is. Vajon melyik réteg, csoport, érdekközösség teszi ki a *nemzeti általánost?* Melyik erő, ízlés, kultúra, törekvés mentén alakulhat ki *közös nevező*? A rólunk a világban kialakult képet olyan egymással ellentétes vonások alakították mindig *együtt*, mint a második világháborús részvétel sötét árnyalatai és az ötvenhatos forradalom fénylő színei, a közelmúlt árnyképei és sikertörténetei. Ma sincs átfogó, közös alapzat, nem is lehet. Sem a világ, sem önmagunk számára. Teljességgel időszerű az, amit Bibó 1936-ban írt, hogy ugyanis ott, ahol egyáltalán kialakult érdeklődés irántunk, a kép nélkülöz minden homogenitást, töredezett és homályos. Amiként végérvényesen elmúlt egy korszak, amelyben a nemzetek, így a magyarság egységes karakteréről lehetett beszélni, úgy használhatatlan az átfogó nemzeti önismeret fogalma is. Számolni kell azzal, hogy az európai integráció hozta új polarizálódások után is még sokáig megmarad a külvilág számára a forradalmi dicsőség és a zavarzóna *egymást kiegyensúlyozó, akár semlegesítő képe*, a régióban pedig még sokáig megmaradnak az illúziók, a téveszmék az itt összepréselt nemzetek huszadik századi történetéről. Nyitott, hogy mi kerül a nemzeti – tágabban közép-európai – mítoszok helyére. Itt is valami újnak, másnak kellene megjelennie, hiszen habár a mentalitások, a reflexek változásai nem történelmi cezúrákhoz kötődnek – a múlt és jövő hosszan elnyúló folyamatokban játszik egymásba –, ám azért annyit tudunk, hogy nagy változásokat hoz az Idő.

A váltás lényege a „nyugatias" és „keleties" környezetvilágban, hatásokban történő alapvető eltolódás, amelyről még nem tudjuk, hogy az amorfság milyen formáit hozza létre, csak azt valószínűsíthetjük, hogy másféléket. A Monarchia összeomlása a század elején modellizálta az általános omlást, amelyről Ferrero gondolatait idéztük. Egyben modellje a századvégi Közép-Európa omlásának is, miközben ez az omlás modellizál egy folyamatot is, az európai kultúrhistória történetében. *Ugyanakkor* Európában felerősödnek a kohéziós-integrációs törekvések. Vakok lennénk azonban, ha ebben a felerősödő európai egymáshoztartozás-tudatban nem látnánk azt a világot elárasztó, a nagyobb erőközpontokból kiinduló globalizációs folyamatra adott választ is, amely új erőket és ellenerőket mozgósítva formálja majd a kiszámíthatatlan jövőt és hívja elő az új ismereteket.

Jól mondja a Szerkesztő. „Most – legalábbis reményeink szerint – nem egy közelgő vagy már be is teljesült tragédia árnyékában tesszük fel kérdéseinket. Abban sem hiszünk, hogy a régi gondolkodási-fogalmi készlet ma automatikusan működtethető." Az új gondolatokhoz-fogalmakhoz vezető tradíció üzenete az, hogy valóban semmi sem őrzi meg alakját. De az is, hogy a szövevények, miközben az alakjukat változtatják, továbbra is élethelyzetek maradnak. Ennek a tapasztalatnak a kapuja a múltból nyílik a jövőre. Ezúttal Közép-Európa jövőjére. Az új talányok nem lesznek megfejthetetlenek, ha megőrizzük az európai kultúra alapját, a megismerést. De új illúziókat ne tápláljunk. A talányok megfejtése, a szellemi út nem jelenti a szövevénynek mint élethelyzetnek a szétbontását.

PAPP GYÖRGY: ERŐEGYENSÚLY

SZEPESI ATTILA

21 Graffiti

Hasonlat

Nézted a szárnyas üstököst
eszmélkedő kamaszkorodban,
mint az iglói patikus,
aki – hite szerint – soron van.

Neszme

Se szárny, se tűz, se part, se szél.
Puszta a föld. Puszta az ég is.
Nincsen se ág, se kő, se por,
csupán az űr. Valami mégis.

Mozart

Játszik velünk Isten bohóca,
mielőtt végképp este lesz.
Az ürességben zengő hangzás
álmaink asztrálteste lesz.

Parányok

Böde, cickány, Kató-bogárka,
kunkorgó féreg, gyík, tücsök.
Hemzsegésüknek nincs iránya.
Mind lót-fut mégis, mind nyüzsög.

Szaturnusz fiai

Atyánk, e korszak elemészt.
Testünk csócsálja bűzös ajka.
Érezzük üszkös fogsorát:
vagyunk a vércafatok rajta.

Emlékdal

A csöngei cseres alatt
elfut a Leánka-patak.
A marhacsorda vízbe gázol.
És maga Orpheusz a pásztor.

Ünnepek

Előbb a jámbor csodavárás.
A szemforgató fellegjárás.
Aztán a kókler-ordibálás.
Zabálás. Vedelés. Okádás.

Altamira

Barlang ölén, a föld alatt,
hová nem csillan semmi fény:
sáros paták robajlanak,
falkában vadló és bölény.

Graffiti

Ahogy az ember tovalép
– árnyék körötte, éj alatta –,
a rózsa és kereszt jelét
felírja érdes házfalakra.

Jampecek...

Jampecek, hippik, rockerek.
Tört hangszerükön lóg a húr is.
Foguk üszkös. Hajuk kihull.
Megvénültek, ahogy az Úr is.

Kaukázus

A bérceken: saskeselyűk.
A völgyeken: elporló népek.
Morzsák a héroszok korából.
Örmények. Abházok. Oszétek.

Öszpöröntö

Ődöngő, csökött bősz dögök:
szőrköntöst öltő ördögök.
Mind dörmög, röhög és röfög.
Pörög vörös tüzek mögött.

Buddha

Ki voltam rangrejtett királyfi,
az űrt akartam kitalálni.
Élni a légbe-folyva, vétlen:
én Sziddhártha, de Buddha-képpen.

Fametszet

Fekete varjak feketében.
Fekete ágon feketék.
Fönn feketénél feketébben
kormos felhőkkel fut az ég.

Gercsepuszta

Vén templom. Kőív, kapubolt.
Körötte hajdan falu volt:
a néhány-portás Gercsepuszta.
Most szélzúgás a széle-hossza.

November

Bozótok bornirt fejszefényben,
csupasz fák, égre-meredők.
Megjelölve, sorsukra várva
állnak a hóhér tél előtt.

Balassi-földrajz

Varbó, Fülek, Selmec, Somoskő,
Szanda, Beszterce – mind romos kő.
Kéklik álmaink végvidékén
Zólyom, Hollókő, Csábrág, Dévény.

Históriánk

Ágak hegyén nyiszlett galambok.
Mezőn pár göthös kergebirka.
Múlik csóró-históriánk
vizekre és szelekre írva.

Betlehemezők

Zörögnek vasalt kapukon.
Jégcsillám ül szakállukon...
Két bicebóca, vén balek
cipeli a betlehemet.

Módi

Veres csőr. Zöld szem. Pávatoll.
A trágyadombon áll a bál...
Meddő jércike kotkodál,
csökött kakas kukorikol.

Xenakis-dallam

Éj. Szempár. Kavics. Létige.
Tükör. Szél. Súgás. Senkise.
Rácsok. Csigák. Opál ködök.
Üres meder. Alatt, fölött.

PAPP GYÖRGY: TÜKRÖS

TANDORI DEZSŐ

Védszentnapra

Megértem a festő de Staëlt,
1955-ben,
épp március 16-án,
mikor felőlem

– s nem hogy „felőlem”! – tudható
lett, úgynevezett
költő akarnék lenni, a
Petőfi-versenyek

ily kategóriáját akkor
Orbán Ottó éve után
megnyertem, valami Lermontov-
ról írott verssel, tanár-

nőnk Nemes Nagy Ágnes volt, Balázs
is törte fejét, ki
lehet ez a (ha nem lopás
az egész!) poéta:

a 41 éves Nicolas de
Stael kezdő-költő-napom
valamely óráján ugrik ki
egy antibes-i műteremablakon,

inkább teraszkorláton át,
a sziklákra – az útra? –,
a tájba, melynek foglalatát
foglalta koloritba;

szentpétervári árvaság,
némethoni örökség,

korán elveszített család,
az afrikai vadkékség

s homokfuvat terében el-
pusztult szerelmese; lett
feleség aztán, negyedikre
Gustave nevű gyereke

előző áprilisban, egy
felnőtt lánya az első
szerelemtől, egy levelet
írt neki, mielőtt stb.

(Máig ismeretlen a halál-
ugrás közelebbi oka.
Párizsban, mondom, a család-
dot otthagyta, hogy az

idő novemberre fordult.
Nem tudni, mi volt.
Ki volt földúl-
tabb. Álmatlanságok

sorozata. Százkilencven
centis, négy éjszakát
bíró ember. Nőkkel
nem tudom, volt-e bonyodalom, a halál

okai közt ilyesmi. Sem
másokkal, sem a magányos
festés nélkül nem ment. Innen-
-oda utazgatások.)

Zárjelben az egész.
Amerikai sikerek
hihetetlen áradata. Huszonnégy
óra kevés lett volna, eleget

tehetni. Utolsó le-
velek, kriptikusak.
„A nagy ülőgarnitúrát el
kell hozni Portugáliából." Vagy

egy leendő kiállításról
valami, ha ő nem rendezné meg.
S kolorit, kolorit, lazac-bársony,
barna-jég, dinnye-ég,

opál-feketeség, egy szicíliai
út, sárgavörös tengerig;
„már alig tudok aludni", levelei.
„Ne gyötörjetek,

kérlek, drága L." Ez egy ba-
rátja volt. Ottlik Halász
Petárja, ahogy an-
tibes-i kocsmáros lett. Vagy

hogy Ottlik lakása a Petőfi
gimi mellett volt, kiderült.
Vagy ahogy a szent védence
– emez én – ott ült

egy március 16-án a Canal
St. Martin mellett, s két és fél
évre abbahagyta a piá-
lást. Életét mentette

meg. Nem tudjuk a halál okát.
Egy cikket kell írnom róla
– a festőről –, ennyi gyakorlást
megengedtem. S ami még volna.

(Függelék)

Hogy alig alhatom,
félek, nem alhatom
el, nem tudok elaludni,
szedem a fél Eunoctint.
Abba nem hagyhatom,
nem azt, amit nem tudni,
amit nem tudni, tudni már,
lesz valahogy, csak nem
bírok egy egész napot
magam, és ha bármi része van
mással, mennyi az a részlet:

jobban bírom, mint valaha,
és egyáltalán nem bírom az egészet.

Nem tudom, nem tudom, nem tudom.
De ez lejár. Hatása
előbbieknek. Mikor kellene már,
mindig egy „hátha”.
Nincs mit idézni. Fel csupán,
egy védszentnap után, fel-
idézni, elodázni, amihez
egyetlen *lehet csak bármi talált hely.*

1997. XII. 8–22.

Darvasi László

A könnymutatványosok legendája

(Regényrészlet)

Buda cserepei fölött a Félhold fénye ragyog, s a légben számtalan lelkes tug, török zászlócska lengedezik. A legenda szerint a várost Attila, a rettenetes hun uralkodó öccse után nevezik el. Attila új hadjáratra vonulva megparancsolja öccsének, hogy míg ő Nyugaton harcol, addig ő építse fel a várat, s nevezze el Attilának. Buda így is cselekszik, ám a várat mégis csak magáról nevezi el, mire a visszaérkező Attila olyan dühre fakad, hogy nyomban megöleti a testvérét. Hasztalan. A hunok már annyira megszokták addigra a Buda nevet, hogy a tiltás ellenére is annak hívják. A németek ma Ofennek nevezik a várost. A római katonák egykori erődítményeinek és lakhelyeinek a romjai Scimbria néven még ma is láthatók a vártól északra terülő földeken, vakító fehér kövek és hatalmas márványdarabok, légiósok és hadiszekerek nyomát őrző hadiutak, épületromok és beomlott kazamaták vannak ottan.

Egy John Burbery nevű angol utazó és az Evlia Cselebi török útleíró és világkém körülbelül egyazon időben szemlélik meg és írják le a várost a század közepén, az 1660-as években. Az angol kedvetlenül számol be az épületek siralmas állapotáról. Ha Nagy Szulejmán, aki Budát a világ legszebb városának gondolva foglalta el alig több mint száz esztendővel ezelőtt, most bizonyára visszavonná ezt a véleményét. Evlia Cselebi azonban elragadtatásáról és rajongásáról biztosít bennünket. Buda gyönyörű és gazdag város, büszke ékköve a hatalmas oszmán birodalomnak, számtalan fürdője, piaca, minarete és mecsete van. Ez persze mind igaz. Csak hát ami szép kelet felől nézve, az esetleg csúf nyugat felől szemlélve. S viszontag.

A vár, s palota keleti részét a szelíden hömpölygő Duna szegélyezi. Nyugatra pompás és gazdag síkság terül, a földön bőven termő almás kertekkel és barackosokkal, távolabbra gabonaföldek aranylanak. A közeli dombokon dinnye, tök és szőlő érik, s mindenféle zöldségek dagadnak a földben. A vár északi települését Vízivárosnak, déli részét Alsóvárosnak nevezik. A palota olyan, mintha valami meséből kelt volna ki. Evlia Cselebi hatalmas török gályahajóhoz hasonlítja, mely mintha éppen horgonyt vetett volna a hegy oldalában. A vár fekvése kellemes, mert magaslaton épült, és szép kilátás nyílik róla. Habár az egykori magyar királyok impozáns épületei, megannyi márványoszlop és kút, díszes erkély és kőpad már nincsen meg, vagy ha mégis állnak még, hát dísztelenül és roskadozva várják a végső halált. Ahogy az egykor virágokkal és távoli növényekkel beültetett királyi díszkertek helyén is régen mecset áll már.

Mohamed népe az 1541-es esztendőben vonul a várba, egyetlen kardcsapás nélkül foglalva el. Azóta többször próbálkoznak a keresztény hadak az erődítmény visszavételével, 1598-ban és 1602-ben is, mígnem 1683-ban, mintegy ellencsapásként és büntetésként a legyőzhetetlen Kara Musztafa nagyvezír vonul fel rettentő seregével Bécs ellen, s két hónapon át fojtogatja a megrettent császárvárost. A krónikás hullámzó tengerhez

hasonlatosnak találja a város körül felállított török sátrak sokaságát, és egyáltalán nem túloz. Kétszázezer emberre becsülték Kara Musztafa hadseregének létszámát, nem számolva a kalandorokat, a kurvákat, a hullafosztogatókat és az ágyúlövés-számolókat. Csakhogy Bécs városa kiállja fennállásának talán legnagyobb próbáját. A következő évben, 1684-ben IX. Ince pápa áldásával létrejön a Szent Liga szövetsége, Velence, I. Lipót német-római császár, valamint Sobieski lengyel király részvételével. Még ebben az évben támadás indul Buda vára ellen Lotaringiai Károly herceg fővezérsége alatt. A próbálkozás legalább tízezer keresztény zsoldos halálát követeli eredménytelenül. Ám a pápa őszentségét nem kedvetleníti el a kudarc, naponta egy újabb, győztes hadjárattal álmodik, ezért aztán a következő ostrom már csak szervezés kérdése. Akadtak természetesen akadályok, komoly ellenlábasok is. Ha Ince pápa Budával, akkor Lajos, a francia Napkirály mindegyre Pfalz rajnai vidékeivel álmodik. Neki jó a háború, ha Európa nyugati területein gyengül a császári politika befolyása, ám az semmiképpen sem lenne előnyös, ha Lipót netán túlontúl nagy győzelemmel keveredne ki belőle. A hadjárat sikere persze leginkább attól függött, miképpen tudja Bécs rávenni az egymással gyakorta viszálykodó német fejedelemségeket arra, hogy pénzzel és hadsereggel egyaránt támogassák a vállalkozást. Miksa Emánuel bajor választófejedelmet egyáltalán nem kellett kapacitálni. A büszke ifjú úgy járkált a müncheni udvarban, mint aki máris megszerezte a világdicsőséget. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem hétezer katonát állít ki féltett és tapasztalt hadseregéből, a törökök tőlük rettegnek majd leginkább az ostrom alatt, a brandenburgiakat tűzembereknek nevezik. Támogatja a hadjáratot János György szász választófejedelem, de érkeznek sváb és frank csapatok is. Az év tavaszára a hadjárat megindításához szükséges anyagi és emberi erőforrás előteremtetik. Vita azonban akad bőven. A haditervek semmiképpen sem egyeznek. Lotaringiai Károly herceg természetesen Buda ostroma mellett teszi le a voksot, míg Miksa Emánuel bajor választó, Károlytól önállóan szeretné Székesfehérvárt, netán Egert ostromolni. Végül Károly elképzelése győzedelmeskedik, május utolsó napján, Bécsújhelyen a szerény és hallgatag, s könnyen befolyásolható Lipót császár végül rábólint Buda ostromára.

1686. június 12-én Párkányból elindulnak a szövetséges haderők.

Igen, megengedjük, hogy az aranytálkákba ürítő uralkodók és a hadvezérek úgy véljék, személyesen ők irányítják a történelmet, a világ menetét az ő döntéseik és határozataik, hirtelen támadt ötleteik és elgondolásaik befolyásolják, s nem pedig egy nagyobb, az emberi értelemmel be nem látható akarat részecskéi, betöltve ama szerepet, amit egy porszem jelenthet a teremtésbe belefáradt Isten ujjbegyén. Ezekben a hónapokban Európa, e gyönyörű, és oly sokat tapasztalt szajha teste végigborzong Buda nevének hallatán. Az utóbbi években izgatottan beszélik egymással a folyamok és hegységek, hogy más lesz, ami volt, hogy kitörik az útjelző táblákat, s újakat állítanak fel szerte a drága szajha testén, hogy széttörnek és újrarendeződnek a határok, az uraságok és a birodalmak, hogy az emberek, akik kövek között vagy földből emelt kunyhókban laknak, a jövőben jobban és szebben élnek majd, s teszik mindezt Krisztus urunk dicsőségére. Így aztán ha Európa testén végigdobog egy lelkes lovascsapat Napkelet vagy a nyugati féltek felé, hát a fölizgatott föld mindegyre azt dübögi vissza, hogy mindig az

történik meg, aminek szabad megtörténnie, s hogy a lehetséges éppencsak mihaszna dísz a világi történések gúnyáján.

Már a seregek fölvonulása előtt világkémek és spionok, gyanús küllemű alakok lepik el a környék dombjait, Pest girbe-gurba utcáit, a környező falvakat és településeket. A háború mindig vonzza az emberi faj mocskát. Égő tekintetű kalandorokat is látunk, akik még nem döntötték el, melyik hatalomnak dolgozzanak, a földnek, az égnek, vagy a pokol tüzének. Francia kurvák üzennek titokban a halszagú amszterdami dokkokhoz, hogy rendkívül jó alkalom kínálkozik a császárság testének sokat kínzott nyugati tájékán. Velencei örömlányok hagynak fel a gondolák számolásával, ölüket cápazsírral kenik, éjszakára álarcot öltenek és a Hold fényével üzekednek. Német fegyverkovácsok dörzsölnék a kezüket az újabb és újabb megrendelésük hallatán, ha nem kellene minden idejüket a műhelyben tölteniük. Zsidó hadiszállítók számolgatják a várható bevételek nagyságát. Markotányosok és lacipecsenyések, cigány fegyverkovácsok és üstfoltozók is ott táboroznak már a budai dombok tövében, ők elsősorban a magyar katonaságnak dolgoznak. Vak térképrajzolók hajolnak szerte Európában az íróasztaluk fölé, s azon tűnődnek, hogyan kell majd a határokat kiigazítani, mert bizony ez fölöttébb biztosnak látszik, számos útjelző karó és határjelző tábla állíttatik odébb. Ezer és ezer európai önkéntes csatlakozik a Szent Liga egyesülő hadaihoz. Még olyan országokból is érkeznek ifjak, amely országok uralkodói pedig máskor meglehetős ingerültséggel fogadják a Habsburg-ház legdiszkrétebb tüsszentését is. Spanyol és skót, svéd és francia ifjakat kap el a hősiesség betegsége, amely minden betegségek között a legbutább és hasztalanabb talán. Egy névtelen francia ifjú például azért csatlakozik, hogy az édesapja végre engedélyezze szíve hölgyével a hőn óhajtott házasságot. Az ifjú az első összecsapások egyikén odavész, s talán jobb is, hogy így esik, mert mire a vár falai összeroppannak a keresztény hadak halálos ölelésében, addigra a hölgy is odaadta kezét egy másik ifjúnak, aki egyáltalán nem akart hős lenni, és nem akart háborúban vezekelni, éppencsak ügyesebben és közelebb várakozott.

A vár ura az albán Abdurrahman, a kilencvenkilencedik pasa a budai helytartók sorában. Katonái inkább nem szeretik, mint sem kedvelnék. A hírek szerint legalábbis. A pasa okos ember. Jól tudja, hogy szeretetből nem igen jut neki az alattvalóitól, ám nem csak tudja ezt, de helyesli is. Úgy tartja, egy vezetőt ne szeressenek, inkább féljenek az emberei, mert a szeretetnél nincsen alkalmatlanabb dolog a katonás engedelmességre. A pasa ellenségei, mert ilyenek is akadnak bőven, azt terjesztik, hogy gyáva. E koholmányoknak azonban szögesen ellentmond az, ahogyan Abdurrahman e véres ostromban végig ténykedik, a szíve kemény, a lelke megingathatatlan marad. Mások a kapzsiság és az önzés bűnét vetik a szemére. Csöndes perceiben, amikor visszavonulva elmélkedik a pasa, s a legszigorúbban tiltja, hogy zavarni merészeljék, gyakorta gondol a büszke Kara Musztafára, aki annak idején Belgrádban falfehéren vette át a selyemzsinórt. Abdurrahman ott állt a nagyvezír mellett, aki azt terjesztette magáról, hogy halandó ugyan, de legyőzhetetlen. Egy selyemzsinór azonban gyalázat, vereség a legmegalázóbb fajtából. Abdurrahman arról is hallott, hogy Mehmed szultán álmai gyötrelmesek. Éjszakánként oroszlánok és griffek marcangolják. S hogy a Fényes Arcú meneküljön nyomasztó érzések elől, hiábavaló vadászatokon, véget nem érő vacsorákon és háremének félhomályos termeiben tölti az idejét. A birodalom közben pedig

rohad. Mondják azt is, hogy a Fényesarcú Padisah egyik fogában rosszindulatú dzsinn lakik, aki tudná az orvosságot a széthúzás, a baj és a viszálykodás ellen, elárulni a titkát azonban nem hajlandó. Varázserővel bíró orvosdoktorok egy nyomasztó éjszakán titokban húzzák ki a mákpipával elkábított szultán fogát, a dzsinnt némi kínzás és édesgetés után szóra bírják, ám inkább hallgatnak arról, hogy a túlvilági lény mi mindent hord össze. Mondandója azonban olyan veszélyes, hogy az orvosokkal együttműködő néhány udvari írástudó egy olyan mesébe zárja vissza a dzsinnt, mely mese soha többé el nem hangzik, soha többé ki nem mondatik, sőt, amit azonnal elfelejtenek, s amely mese végleg a felejtés börtönébe zárva várja a világ elmúlását és végét. Tudunk-e ennél nagyobb büntetésről? A szultáni testőrség olyan diszkrécióval és körültekintéssel végzi ki a szultáni fogorvosokat, hogy azok napok múlva veszik csak észre, már nem élnek, s hogy férgek tekeregnek a szemgödreikben s a szívükön rágcsálók hálnak a kicsinyeikkel, s otthonuk a pokol, a megváltás reménytelensége. Az udvarban általános a széthúzás, s Mehmet szultán olyannyira gyengekezű és figyelmetlen, hogy a következő reggel fölébredvén már azt sem veszi észre, hiányzik az egyik foga. Abdurrahman pasa természetesen hallott minderről. A Dunán visszafelé, az ár ellenében is eljutnak a hírek. Sokáig az volt a pasa legborzasztóbb érzése, hogy úgy hal meg ő is, mint Kara Musztafa. Mint egy kutya. Földarabolják, s kiszögezik ide, a budai vár kapui fölé, hogy az utolsó csatornalakó, a legmocskosabb koldus is lássa a gyalázatát. S ehhez nem is kell különösebb hibát elkövetnie. Elég, ha valamelyik rosszakarója sikeresen áskálódik ellene. Aztán pedig, ezt se felejtheti soha, egy éjszaka a pasa különös emberrel találkozott a belgrádi várban. És vajon igaz-e a látomás, amelyet ettől a különös alaktól kapott, akinek tükör szikrázott a szeme helyén, s ebben a tükörben látta magát mártírként elveszni? nem Iblisz-e, a gonosz szellem incselkedett vele? Ám ha a jóslat mégis igaz, a Paradicsom gyönyöre, s Allah pillantása vár reá. Aztán felfogadta a világ legjobb kémét, csakhogy a könnymutatványosoknak nevezett csalók, kémek vagy ki tudja, mi féle titokzatos szerzetek nyomára bukkanjon, s megtudja a céljukat. Hasztalan tette. A kém elment, önállósodott, s őszintén szólva, bár Jozef Bezdán valóban kivételes képességeket mutató ügynök volt, ő sem tudott meg túl sokat róluk. Habár igen, volt egy pillanat, amikor a pasa úgy érezte, végre megfejtette kéme egyik gondolatát, s abból a gondolatból megtudta, kik a könnymutatványosok. Öt név és sors kavargott akkor előtte. Hiába. Nem ők voltak a mutatványosok. S a gyönyörű szegedi rablányban, Diamontban sincs sok öröme, aki nyilván elvesztette az eszét szerelmi bánatában. Egyedül a Saha nevű kedvenc rabszolganője mellett érez megnyugvást. Gyakran arra kéri a lányt, hogy számolgassa szakállának szálait. Ilyenkor a pasa félig hunyt szemekkel hever, ajkai lassan együtt mozognak a perzsa lány duruzsoló, lágy szavaival. Ám ha Saha téveszt, s egy megszámolt szálat újra számba vesz, az öregember szeme rögvest tágra nyílik, és a lány kezdheti előröl az egészet. Saha pedig gyakran téved. Ilyenkor egész éjszaka számol, s csak hajnalban, a Musztafa nevű müezzin kiáltása után mehet a lakosztályába, hol a kimerültségtől remegve húzódhat aztán Saha vigasztaló testéhez.

Azon a napon, amikor a várat körbeveszi az ellenséges haderő, Abdurrahman a Szent György térre parancsolja a lakosság és a katonaság egy részét. A pasa előtte még tűnődve kaptat föl az István toronyba. Megkapaszkodik a mellvédben, s átnéz a szikrázó Duna fölött. Apró és nyüzsgő pontocskákat lát, ellenséges lovascsapat fosztja ki

éppen az egyik derviskolostort. Az épület füstölni kezd, aztán egyszerre lángra kap. A pasa sóhajt. Soha nem jut már ki innen élve? Soha nem lát már mást a világból, csupán ezeket a kemény falakat, ezeket az utcákat? Nem hajol többé a bölcs Duna fölé, ujjaival nem érintheti többé a víz hűsét? Az a látomás azt sugallta neki, hogy mártírként hal majd meg. Ehhez képest iszonyatosan fáj a dereka, általános gyengeséget és hányingert érez. No igen. Most sem aludt éjszaka. Jobb is, ha az öregemberek nem alszanak. Minél több percet kell ébren tölteni egy olyan világban, ami már búcsúzik tőlünk. Abdurrahman leereszkedik a toronyból, elviteti magát a már dugig megtelt Szent György térre, s ott messzire hangzó, kemény és szikrázó szavakkal, a halálbüntetés terhe mellett tiltja meg a vár feladásáról való gyáva beszédet. A pasa emlékezteti a sokaságot, két évvel ezelőtt is nehéz napjai voltak a városnak, ám Allah velük volt, és az Úr most sem hagyja el őket. A lotaringiai és a bajor Miksa Emánuel most is megalázott kutyaként fognak eltakarodni a vár alól, rengeteg kincset és aranyat, s zsoldosaik hullahegyeit hagyva maguk után. A tömeg ujjong, boldogan rivalg. Abdurrahman közben elnézi legfőbb helyettesei arcát, Iszmail pasáét és az ezüstkezű Mechmed Colak kemény, férfias arcát, akit Csonkának hívnak a háta mögött. Ők is elszántan nézik a több ezer embert, és szemernyi félelmet, kétséget sem mutat a tekintetük.

Kora délután Abdurrahman fogadja a veres fejűek, az önkéntesek vezetőjét. Egy fiatal önkéntes az éjjel lerészegedett, s nekiment egy őt rendreutasító csorbadzsinak. Vér is kicsordult, alig tudták a fickót megfékezni. Most már nem is kell többé. A meggondolatlan veres fejűt azóta felnégyelték, ám a pasa már az ostrom legelején akarja a kezdetét venni a legapróbb kihágásnak is. A pasa szigorú szavakkal utasítja a veres fejűek sápadt vezetőjét a rendre. A következő legkisebb kihágás után az ő fejét veszik. Az önkéntes némán bólint, s kihátrál a helyiségből.

Úgy érkezik el az éjszaka, mint valami komor látomás. A vár körül tüzek égnek, Pest házai itt-ott lángolnak. Abdurrahman járkál, elkerüli az álom. Egyszerre titkára, puha arcú eunuch hajol meg előtte. Lotaringiai Károly hercegtől, az ostromló hadak fővezérétől beszélő galamb érkezett. A küldönc szenvtelen arcú, kortalannak tetsző férfi. Öltözéke egyszerű, nem németes, inkább tűnne a várban rekedt örmény kereskedők egyikének. Ám a jókora pecsét, amivel igazolja magát, kétség kívül csakis a lotaringiai hercegé lehet. Abdurrahman feszülten bólint. A küldönc megdönti fölső testét, s beszélni kezd.

– Uram, Lotaringiai Károly őfensége szavait fogom tolmácsolni.

Abdurrahman türelmetlenül int, felesleges ez a kitérő.

– Kezdheted.

A küldönc most elmosolyodik. Furcsán hat ezen a szenvtelen és jellegtelen arcon a mosoly, olyan, mintha hirtelen repedés futna végig egy szürke márványfalon. A küldönc ajkai közül lassan, s megfontoltan röppennek ki a szavak madarai.

– Tudom, tiszteletre méltó pasa, hogy évek óta te is őket keresed. Tudom, hogy nem csak hallottál róluk, de találkoztál is velük, legalábbis találkoztál némelyikükkel. Ők a könnymutatványosok. Kiváló kémek, titokzatos spionok, talán. Éveken át azt gondoltad, hogy a halálodnak csak akkor van értelme, ha valóban megbizonyosodsz felőlük. Fontos ez most? Fontos neked? Nekem? Nem tudom. Mindenesetre ostrom készül, reményeim szerint az utolsó. Tudnod kell, hogy megparancsolom majd neked

többször is, ahogyan ilyenkor illik és szükséges, hogy add fel az erődítményt és a várost. Fölszólítalak arra a császár nevében, hogy ne állj ellent. Lövetem a várad, irtom majd a néped. A vár a tűz martaléka lesz. Foglyul ejtelek, vagy megöllek, tiszteletre méltó pasa, csak annyit kívánok még neked, hogy tudd meg halálod előtt, kik ők. Teljes szívemből kívánom neked, hogy tudd meg, kik a könnymutatványosok, s mi végre mutatványoskodnak ezen a világon.

A küldönc egyszerre elhallgat. Vonásai kisimultak, merev fölső testtel, törzséhez szorított karokkal áll.

– Vége?

– Vége – bólint a küldönc.

Abdurrahman szórakozottan bólint. De a küldönc nem mozdul. Úgy áll, mintha semmit sem mondott volna. A pasa kérdőleg vonja föl a szemöldökét.

– Uram, Lotaringiai Károly azt parancsolta – hajol meg a férfi –, hogy a tekinteted előtt kell meghalnom, uram.

Abdurrahman elmosolyodik. Jól van. Int írnokáért, az eunuchért. Megparancsolja, hogy a legnagyobb kímélettel fojtsák meg a fickót. A hóhér rózsaszirmot szór a küldönc szemére, mákot szór a nyelve alá, s csak aztán fogja meg a nyakát.

Alig pirkadt, alig hívta imára a müezzin a vár lakóit, már látjuk Diamontot, a pasa különös viselkedésű, szomorú rabnőjét is a vár egyik ablakában. A lány gyakran itt tölti idejét. Elnézni messzire, minél messzebbre, hogy a távolság megnyugtassa. Elnéz a lány a Duna és a romos, kifosztott Pest fölött. Néha szomorú galambok röppennek ki a tekintetéből, de már hiába. A hír, hogy Achmed meghalt, úgy jutott el hozzá, mint a világ legfontosabb tudásai. Nem szó, és nem üzenet, nem valami konkrét hír képében. Egyszerűen bárhová nézett, egy felhő az égen, rózsaszirom valamely váza alatt, egy madár röpte, az őrség léptei a palota folyosóján, bármi, igen, mind ugyanazt mondta.

– Achmed meghalt.

És Diamont bólintott, s tudta, hogy a hír igaz. Sóhajt a lány. Saha lép oda most hozzá, ő a pasa kedvenc háremhölgye, Diamont barátnője, s talán több is annál, hiszen gyakorta alszanak el egymás karjai között.

– Ne álmodozz – mondja Saha.

Diamont fátyolos szemekkel néz rá.

– Régen nem álmodok én – mondja halkan. – Engem álmodik valaki. Csak azt nem tudom, mit akar egy olyan álommal kezdeni, amelyben a karjai között halok meg.

A várban hetek óta tudják, hogy lesz támadás. Hetek óta halmozzák az élelmiszert és az élőállatot, a fegyvereket, puskaport és az építőanyagot. A Csizmadia utca karcsú minaretének árnyékában kövér mecset terpeszkedik. Az épületbe a napokban több szekér rizst és gabonát, vajat és kukoricalisztet, olajos hordókat hordtak. A minaret felügyelője kétségbeesetten integet egy újabb szekér gazdájának, nincsen több hely már, haladjon tovább egy másik minarethez. Ám mivel ezt a szekerest elküldték már néhány raktártól, a bakról leugrik, s hangos vitatkozásba kezd. A lakosság lázasan rejti a kincseit. Egy buta zsidó pénzváltó napok óta köznevetség tárgya. Több zacskó aranyát rejtette el valahová, ám minden éjszaka újabb és újabb rejtekhelyet eszelt ki, s végül olyannyira összezavarodott, hogy most már maga sem tudja, hol rejtőznek a zacskók. A szakállát s ruháját tépve szaladgál az utcákon.

Jichak ben Juda éppen a néhány napja Szalonikiből kapott ékszeres dobozkákat csomagolja. A Nap fényébe tart egy csinos nyakbavalót. Vidáman csillognak a kövecskék. A férfi kedvetlenül csóválja a fejét. Ékszerek ilyen időkben?! Ki keres fülönfüggőket, gyöngyöket és karpereceket ezekben a napokban?! A férfi egyszerre megdermed, arcát fölszegve hallgatózik. Keresztény szolgálójuk, Margit a konyhában dalolászik. Amióta együtt hált az urával, nem néz Jichak ben Judára, habár a férfi soha többé nem próbálkozott. Sára, az asszonya semmit sem vett észre. Gyermeke az udvaron tesz-vesz, hiszen már ő is felnőtt férfi. Jichak ben Juda elmosolyodik és bólint, milyen illedelmesen, mégis öntudatosan viselkedett Ábrahám az avatási ünnepségen. Milyen jól állt rajta a rojtos sálacska, milyen szép és zengő hangon olvasott a Talmudból! Aztán a vendégség! Milyen furcsa volt. De még a ravaszdi David Mendelsont is meghívta az ünnepséget követő lakomára. És tiszteletét tette a mindig elégedetlenkedő Joshua Rabimek, no és persze a nagydarab Levi Mos, a sakter. Jól érezték magukat, énekeltek és táncoltak is. Sára kitett magáért, nagyon finomakat sütött és főzött. Hanem mégis. Akkor vett észre Jichak ben Juda valamit, amire tulajdonképpen még emlékezni is szégyell. Ám a kép folyvást fontosabb gondolatai elé tolakszik, és megkeseríti a napjait, holott nem egészen bizonyos abban Jichak ben Juda, hogy a dolog valóban megtörtént. Mert talán csak a képzelet játszatja vele újra és újra el ezt a képtelenséget. Az történt tehát, hogy a lakoma közben David Mendelson elvett a tálról egy újabb báránycombot, és közben rákacsintott Jichak ben Juda asszonyára, Sárára. Az emberek beszélnek mindenfélét. Vajon igaz a hír, hogy David Mendelson megszegi a szombatok szentségét? Jichak ben Juda mindenesetre nem tud őszintén haragudni Mendelsonra, mert ez az izgága, kicsi zsidó, akinek még a szeme sem áll jól, meglehetős bátorságról tett tanúbizonyságot, amikor évekkel ezelőtt, Purim ünnepén szembe szállt az elvakult sabbaitánusokkal, akik a rabbit gúnyolták. Jichak ben Juda nem élt még ekkor Budán, de hallott az esetről. Sőt, maga Efrajim ha Kohen rabbi is elmondta neki egyszer. Egyszóval kacsintott vagy nem kacsintott ez a Mendelson? Ábrahám avatási lakomáján Jichak ben Juda egyszerre fölállt egy pálinkás pohárral, s arra kérte a barátait, emlékezzenek meg a pestis járványban elhunyt Efrajim ha Kohen rabbiról, akinél kiválóbb embert aligha lesz alkalmuk megismerni, ami persze nem azt jelenti, hogy az új rabbi ne lenne ugyancsak bölcs és nemes lelkű férfiú. David Mendelson komolyan bólintott, aztán megint különös, már-már szemérmetlen nyíltsággal pillantott Sárára, aki, és ettől összeszorult Jichak ben Juda gyomra, úgy nézett vissza rá, hogy ezt a pillantását a férje nem ismerte.

Jichak ben Juda sóhajt, a fejét megrázza és abbahagyja a hasztalan emlékezést.

– Sára! – kiabálja a férfi.

– Sára!

Az asszony csakhamar belép a kicsiny raktárba, őszinte érdeklődéssel néz az emberére, aki csak áll, nem válaszol, de a kezében halk kocogással, mintha hatalmas, fagyott könnycseppekből lenne, remeg egy gyöngyös nyakbavaló.

David Mendelson a Vízivárosban lófrál. Mintha ugyan nem csinálhatna jó üzleteket a napokban beszerzett durva posztóból, ami ilyenkor kelendőbb akármi finom bársonynál vagy tafotánál. Majd később. Lesz a posztónak még nagyobb keletje is. A férfi a Bécsi kapu szomszédságában lévő jégraktárhoz megy, s aznap már harmadszorra vételez jeget, holott csak kétszer illene. Legalábbis kétszer adnak ingyen. Ám a kicsi zsidó harmadjára sem fizet. De vajon mit csinál ennyi jéggel David Mendelson? A városban

rekedt örmény kereskedőknek viszi, velük alkudozik aztán a Szent György piac egyik kevésbé szembetűnő helyén. Elfogyott a bora, hát ezért alkudozik. Tokaji bort hozzanak neki, ha ennek az esztelenségnek vége. Az örmények aggodalmasan csóválják a fejüket. Nagyon elszántnak tűnik a keresztények serege. Sokan vannak! Mint réten a sáska! Baj lesz, nagyon nagy baj! David Mendelson azonban lenézően kineveti őket. Emlékezzenek csak arra a tisztelt kereskedő urak, hogy alig két éve is milyen büszkén és öntelten vonultak a város alá a keresztény zsoldosok, hogy aztán Bécsig meneküljenek. David Mendelson ekkor meglátja barátját és segítőjét, Juszuf Rababárt, fürgén odalép hozzá, vállon veregeti, kedvesen meglapogatja, s fojtott suttogással máris valami üzleti vállalkozásba kezd vele is, melyet gyakorta szakít meg a török harsány, jókedvű nevetése.

Levi Mos, a nagyerejű sakter, aki bekötött szemekkel is kivágja a marhából a tisztátlan dolgokat, most az udvarán tevékenykedik. Maga elé vonja a borjút. Szelíd, kicsi jószág. Hiszen még élhetne. Szaladgálhatna a réten, ha... ej, de elég az érzelgősségből. A férfi sóhajt.

– Ej te, hát le foglak vágni holnap – mondja az állatnak.

Levi Mos megcsóválja a fejét. Nagyot sóhajt újra.

– Ej no, ne haragudj rám – mondja, és erőt véve magán, s a borjúcska barna szemei közé néz. Senki sem tudja a Mahallében, hacsak talán nem a minden lében kanál Mendelson, hogy a nagyerejű Levi Mos, a budai sakter minden egyes állattól bocsánatot kér, mielőtt elvágná a torkát.

A Mendel utcán Eszter, Joshua Rabimek újabban gyakorta búskomor asszonya siet. Aprókat és fürgén lép, akárha kergetné valaki. Senki sem kergeti. Vagy mégis? Milyen riadt a tekintete, rózsás arcocskáit elhalványította a lelkét emésztő láz. No igen. Örmény kereskedők hozták a hírét annak, hogy egy testvérét néhány hete száműztek Brandenburgból, s házába francia hugenottákat költöztetett Frigyes Vilmos választófejedelem valamelyik szívtelen tanácsnoka. Egy régen látott rokon miatt lenne ilyen sápadt Eszter, ez a csöndes és alázatos nő, akiben Josuha Rabimeknek különben annyi boldogsága telik?! Nem, dehogy. Az imént megpillantotta David Mendelsont, s úgy érezte, menten elakad a lélegzete. Legközelebb, igen, legközelebb megmondja neki, hogy ne jöjjön többé. Ne keresse. Ne zaklassa többé. Igen, igen, megmondja neki, fogadkozott Eszter, mint már annyiszor. Azóta meg megy, mint az eszelős.

Kicsi öklével ütögeti a fejét.

– Átka vagyok a háznak!

– Átka vagyok a háznak!

Asszonyok mellett siet el, akik utána szólnak.

– Hogy mondod, Eszter?

De ő csak megy, nem néz vissza, a homlokát ütögeti a kicsi öklével.

– Átka vagyok a háznak!

A vár környékén lezajlott első ütközet nem maradt fent a korabeli haditudósításokban és krónikákban. Talán helyesebb is, hogy így történt. Minek a fennkölt eseményeket összekeverni az alpári dolgokkal! Ebben a csatában ugyanis nem szerepelt stratégia, és nem szerepelt taktika, a bal vagy a jobbszárnyak váratlan támadása, a gyalogság előrenyomulása, nem történt hősies védekezés, amiként annyi hadi eseménynek volt ez akkoriban a sava-borsa.

De nem mondjuk jól.

Egészen rosszul mondjuk.

Igenis volt váratlan támadás, volt csel, volt foglyul ejtés, és volt békekötés, mégha másként is, mint ahogy egy igazi háborúban az történni szokott. Néhány rozoga szekér a lotaringiai herceg őfensége megérkezte előtt már ottan áll a Duna nyugati oldalán, alig fertályórányi gyaloglásra a vártól. A legnagyobb, szakadt ponyvájú, ámbátor mégis csak királyi méltóságot mutató alkotmány előtt megtermett, szőrös mellkasú, őszülő halántékú férfiú toporog. Ismerjük őt. Származása szerint talján. Természete szerint a női nem hírhedt, ámbátor nem igazán elkényeztetett tisztelője. Szerencsétlensége folytán néhány évet tündérként volt kénytelen elviselni a Reka folyó vadregényes partján. Meglehetősen koros, sokat tapasztalt férfiúról van szó.

Legyen elég a rébuszokból.

Ő az, Angeló, Absolon Demeter hóbortos erdélyi nagyúr egykori szolgája, aki mellesleg Pilinger Ferencet is nevelte, amíg nevelhette. Most pedig ott áll a szekere előtt, s a szemét árnyékolva a távolba kémlel. Jól látja. Göthös gebékkel vont szekerek araszolnak éppen feléjük, a lapos irányába, mely területen ő is tábort vert a lányaival, ama örömlányokkal, kik Velencéből keltek útra az európai esemény hírére. Mióta Angeló a Kurvák Királyának nevezte ki magát, s erről a meglepett lányokat is tájékoztatta egy viharos éjszakán valahol az eszéki híd környékén, először érez olyasmi elégedettséget, mely után egész életében hiába vágyott. Az igazság szerint egyelőre nincsen túl sok alattvalója. Egyelőre néhány tucatnyi repedtsarkú, velencei örömlány fölött gyakorolhatja az uralkodás gondokkal teli, úgy türelmet, mint kellő határozottságot, úgy lelki finomságot, mint erélyt igénylő mesterségét. A lányok először kinevették, majd lázadtak ellene, sőt, az eszéki hídnál együttes erővel ki is akarták, hm, nem, ki is dobták a szekerükből, ám Angeló ekkor mérhetetlen kincseket, el sem képzelhető gazdagságot és aranytól szikrázó jövőt helyezett kilátásba.

– Lesznek seggmosó szolgáitok is! – üvöltötte Angeló, mire a kurvák eltűnődtek, az orrukat meg viszkető szeméremdombjukat vakargatták, a csöcseiket nyomogatták, jól van, ugyan mit veszíthetnek, ha mégis hitelt adnak a nyomorult szavainak, így aztán visszaemelték Angelót a sárból és a mocsokból, s megengedték neki, hogy ha ők nem hallják, hát a királyuknak nevezze magát. De csak akkor. Angeló az első csatáját megnyerte. Mégsem bízta el magát. Egyelőre óvatosan, szinte észrevétlenül kormányzott, hagyta, hogy a kurvái a megszokott életüket éljék, pénzüket sem követelte, több munkára sem serkentette őket, ám tudta, az idő neki dolgozik, mert az idő olyan, hogy mindig dolgozik valakinek, s az ember tehetsége éppen abban rejlik, hogy e munkálkodást a saját javára fordítsa. Amellett pedig rettenetesen büszke volt. Mert ha a kurvák a legősibb mesterség képviselőinek számítanak, és ugye ki vitatná, hogy annak számítanak, akkor a királyuk sem lehet más, mint olyan ember, aki a hatalom legősibb fortélyainak és viselésének a tudora. Angeló nagy gonddal tehát, amiként az egy vérbeli uralkodóhoz illik, most megvakarja a szerszámát.

– Nyugodj, te – morogja neki, s tekintetét újra előre veti.

Jól látja. Ormótlan szekerek döcögnek feléjük, nehézkes szláv alkotmányok, melyeket a végtelen szláv sztyeppék lebírására építenek évtizedekig is akár az orosz parasztok. Angeló hallotta a híreket. Buda ostromához szláv kurvák indultak a legtöb-

ben. Lengyelek és oroszok, ukránok és beloruszok, az Északi-Kárpátok görbeujjú és vékonyszájú tótkurvái, s érkeznek lányok a Keleti-Kárpátok néhány olyan népéből, melyek jó, ha tíz vagy húsz ezer lelket számlálnak, beszédük faforgácsból, medvebrummogásból és patakcsobogásból van. A szláv némberek rendesen búzaszőkék, óriási szájuk van, és olyan vastag a combjuk, hogy nem talál le róla a ráfröcsögő férfimag. A szláv kurvák leverik az árakat, és olyasmire is hajlandóak, aminő cselekedetre a jobb érzésű flamand, francia vagy spanyol örömlányok még csak nem is gondolnak, legfeljebb álmaikban csinálják, és utána nyomban fölébrednek. Tudnivaló, hogy a szláv kurvák némelyike a rettenetes Bogdan Hmel pillantásától született, mely tekintet néhány évtizede úgy perzselt végig az ukrán földön, hogy minden rosszat és hiábavalót kiirtott, s csak annak hagyta meg az életét, amely dolog elnyerte Bogdan Hmel érzékeny, kifinomult és szeszélyes tetszését.

Angeló hümmögve előreballag. Aztán észbekap, hohó, mégis csak király lenne ő, úgy hát büszkén és méltósággal kell lépkedni. Ballagjon az, aki paraszt. Ő most már csak lépdelni fog. Angeló tehát kidülleszti a mellét. Egy termetes, nagy tomporú asszonyság már a szekere előtt törölgeti portól maszatos arcát. Haja szőke, mint a megtaposott szalma, vastag varkocsba fonva. Nagy szája van. A tompora is tekintélyes méretű.

– Honnan jöttél, galambocskám? – szólítja meg hízelegve Angeló, aki azt gondolja, tud a szláv kurvák nyelvén beszélni, mely beszéd nem is annyira a szavak értelmes sorrendjéből, hanem mutogatásból, a fej billegetéséből, s különböző sóhajtásokból és hümmögésekből áll.

– Mi közöd hozzá, paraszt?! – morogja az asszonyság éppencsak fölpillantva, s a szoknyáját emelve, a térdeit roggyantva megkönnyebbült sóhajtással vizelni kezd a szekér mellett. Közben a többi lány is elbújik a ponyvák alól, kíváncsian bámulnak a palota irányába. Angeló félrebillent fejjel figyeli az asszonyság alól előcsorgó vad, aranysárga sugarat. Percekig vizel az asszonyság, ebből aztán Angeló megtudja, hogy a szláv kurvák vezetőjével van dolga, hallott már róla, Irgalmatlan Lenka a neve.

– Ejnye no, galambocskám. Miért vagy ilyen dühös?

– Mit akarsz, paraszt? – néz fel egyszerre Lenka.

– Király vagyok, buta liba – mondja Angeló, és közelebb lép.

– A Bolondok Királya? – gúnyolódik Lenka, s közben ruháinak redőiből előhalász egy darabka húst, s csámcsogva rágcsálni kezd.

– Nem vagy te bolond, Irgalmatlan Lenka – mosolyog Angeló.

A lány nagy szemeket mereszt. Kiesik a szájából egy félig rágott húsdarab. Ez a senkiházi tudja a nevét? És mégis pimaszkodni merészel vele?! Gúnyolódik?! Pimaszkodik?! Irgalmatlan Lenka most közelebb lép, szinte érzi a férfi leheletét, testének páráját, mélyen belenéz a szemébe, s hirtelen megérzi, hogy elveszett. Vége az uralkodásának. De még feltámad benne az ősi szláv dac. Nem adja olcsón a királyságát, nem! Tekintete megvetően, dacosan villan. A szekere felé bök a homlokával.

– Na gyere, te piszok disznó!

– Megyek, galambocskám, megyek – duruzsolja Angeló, s már szinte tolja is maga előtt a nőszemélyt, be a szekér mélyébe. Irgalmatlan Lenkát nem hiába nevezik úgy, ahogyan. Amint ellebben a sátor ponyvája, máris Angelóra veti magát, leteperi, s úgy

kezdi csókolni, hogy jószerivel kiszakítja Angeló szájából a nyelvét. Közben úgy markolja a férfi szerszámát, hogy csoda, hogy az a helyén marad. Angeló azonban az első meglepetéstől ocsúdva támadást indít. Megragadja a kurva rongyait, s egyetlen tépéssel teszi meztelenné a hatalmas testet. No de még Angeló is meghökken! A dinnyenagy keblek! A vaskos karok, rengő combok! A has gyönyörű, párnákként összetorlódó édes hája! Angeló a következő pillanatban megcsiklandozza a lányt, aki eme alattomos cselszövésre nem számítva elkacagja magát, vagyis a csókot fölfüggeszti, s valószínűleg ez a veszte, mert Angeló minden erejét összeszedve, hatalmas ordítás kíséretében a hasára henderíti, s a tarkóját lenyomva tomporára nehézkedik. Angeló jól tudja, hogy a szláv nőkkel, ellentétben például a franciákkal vagy a taljánokkal, először durván és irgalom nélkül kell bánni, s csak utána szabad becézni, jól tartani őket. Angeló teljes erővel üti át Lenka tomporának szőrtől burjánzó feketéjét. Mint a pöröly, úgy csapkodja. Lenka dermedten liheg maga elé. Aztán Angeló a lány fejét az öléhez nyomja, majd újra a hátára henderíti, gyors egymásutánban kétszer is végez vele, s amikor Irgalmatlan Lenka már csak csendesen nyüszít, hirtelen azt suttogja neki:

– Galambocskám.

– Édes, kicsi galambocskám.

– Szerelmes szentem, lelkem fénye.

Irgalmatlan Lenka fölpillantana, ám tekintete fényét lágyan lecsókolják, s újra megteszik vele azt, amit már százszor és ezerszer, ám ezúttal finoman és becézve, kedveskedve és odaadóan, hogy minden egyes sejtjét, testének legeldugottabb zugát is szeretve érzi. Mintha zsenge nyírfalevelek peregnének a testére. Mintha tavaszi fű borítaná be finoman és lágyan, mint az álom. Mintha a Volga mosna ölére, remegő hasára, combjainak hatalmas, belső párnáira aranytól szikrázó pikkelyeket. Irgalmatlan Lenka csöndesen zokog, és bizony örömöt is érezne, ha érezhetne az az ember örömöt, aki Bogdan Hmel szörnyű pillantásából született. De csaknem boldogság ez mégis.

A különös légyott után a kurvák ott állnak a szekér körül. Döbbenten bámulják Angelót, aki kilép a ponyva mögül, a homlokát dörzsöli, és szórakozottan bólint, miközben a gatyájával bajlódik. Tudja, nem szabad sokáig vacakolnia vele, mert az mégsem királyi dolog, ha nyilvánosan a farkát birizgálja az ember.

– Térdre – mondja aztán halkan, de határozottan.

A kurvák csak néznek, mint akiknek sár csapott a szemükbe.

– Térdre! – üvölti Angeló.

S a szláv kurvák lassan, mintha álmukban tennék, lassan térdre ereszkednek, és bizony nem csak ők, hanem a velencei repedt sarkúak is lerogynak, mert ők is tanúi annak, hogy Irgalmatlan Lenka kitámolyog a szekér elé, és bólint, miközben azt suttogja.

– Itt van a Király.

És amikor néhány nap múltán sorra a frengisztáni kontingensek is behódolnak Angelónak, az egyik velencei lányka, első alattvalóinak egyike, egy csipás szemű, ritkás hajú kisveréb odasompolyog a karosszékben üldögélő, s szórakozottan iddogáló Angelóhoz.

– Mondd csak, Angeló... – kezdi, de máris megakad, mert Angeló a fejét csóválja neheztelve. S nagyot sóhajt, mint aki mélységesen csalódott. Köhint tehát a lány, megreszeli a torkát, s folytatja.

– Fenség! – szól bátortalanul, s elhallgat újra.
– Mondhatod – int most már kegyesen Angeló.
– De tényleg lesznek seggmosó szolgáink?

Károly, lotaringiai herceg június 18-án pillantja meg a budai dombokat, s rajta a büszkén magasodó várat. Végigsimít ráncoktól barázdált homlokán, s bólint. Eddig minden a tervei szerint alakult. Nem volt könnyű dolga. A herceg tudta, hogy Buda bevétele a legfontosabb stratégiai feladat, még akkor is, ha két éve komoly kudarcot vallottak. Ellenfeleinek és irigyeinek gáncsoskodása nem járt sikerrel. Először az eszéki híd felégetését javasolták nagy hévvel, hogy aztán Miksa Emánuel, ez a gyerekesen hiú és féltékeny bajor, Székesfehérvár ellen akart fordulni, míg ő, Károly tétova várakozásra lett volna kárhoztatva. De még Munkács vára is szóba került, mint meghódítandó erődítmény, csakhogy a törökbarát Thökölyvel végleg leszámoljanak. Csupa fölösleges és értelmetlen ötlet! Nem is az ostobasággal és a hozzá nem értéssel kell megküzdenie egy hadvezérnek. A hiúság és a túlontúl megnövesztett becsvágy a legveszélyesebb tényező egy hadjáratban. Szerencsére Károlynak az utolsó haditanácson sikerült meggyőznie a császárt, hogy Buda ostroma mindenekelőtt való dolog. A herceg nevetett a hír hallatán aztán, hogy Miksa Emánuel dührohamot kapott, amikor megtudta, hogy akárcsak két esztendeje a sikertelen ostromkor, újra csak neki, Károlynak lesz alárendelve.

A herceg bordeaux-i bort hozat estére, de még előtte küldöncöt küldet Abdurrahmanhoz, a vár urához, s míg katonái sátorveréssel s a letáborozás körülményes munkálataival vannak elfoglalva, elégedetten álomba issza magát. S éppen abban a pillanatban, amikor Abdurrahman budai pasa előtt megjelenik a császári küldönc, Stephan, a lotaringiai herceg mindentudó személyi titkára is megáll az ura fekhelyénél. Károly rossz alvó. Tegnap újra a köszvény gyötörte, néha már üvölteni szeretett volna a fájdalomtól. Most is izzadtságtól nyirkos a homloka. Tátott szájjal, nagyokat horkantva, nyugtalanul alszik. Stephan nem szívesen teszi, mégis föl kell ébresztenie az urát. Stephan megérinti a herceg vállát. Károly álmosan dörzsölgeti a halántékát.

– Mit akarsz, Stephan?
– Hír jött, fenség.
– Miféle hír jöhet éjnek idején?!

Néhány perc múlva Károly az alacsony, merev arcú törököt nézi. A mosolyra és szenvedélyre is nehezen nyíló arcot bámulja, miközben összehurkolja dereka körül finom szövésű éjszakai selyemköntösét. Óvatosan elhelyezkedik a fickóval szemben. Nehogy kitaláljon csontjaiból a fájdalom. Jól van. A herceg nem érez fájdalmat. Elmosolyodik. A török meghajol, s máris kezdi.

– Buda helytartójának Abdurrahman pasának az üzenetét hozom.

A herceg int, folytassa.

– Az uram egy történetet küld neked, fenség.

Károly csodálkozva vonja föl a szemöldökét, aztán int, halljuk.

– Történt egyszer, uram – kezdi halk, közömbös hangon a küldönc – hogy Mohamed próféta egy útja alkalmával eltévedt a sivatagban. Napok óta bolyongott, amikor megjelent előtte Iblisz, a gonoszok fejedelme, s azt mondta, csak egy dolgot kér tőle, s a legrövidebb úton kivezeti a forró sivatagból. Mohamed eltűnődött. Ha a tevéjét

adja, elnyeli a homok. Ha a kulacsát adja, szomjan hal. Ha a turbánját adja Iblisznek, a Nap égeti halálra. Ha a lelkét adná, megmenekülhetne. A próféta undorral nézte a kísértőt. Bármimet odaadom, mondta neki, de a lelkemet soha nem kaphatod meg. Iblisz leforrázva hagyta ott a szent embert. Mohamed még aznap délután megérkezett egy oázisba, hol a menhely gazdájának egy vak, de éles eszű beduinnak a következő hadíthot mondta:

„A sivatagban is a lelkünk ér a legtöbbet."

A herceg elmosolyodik. Még érzi szájában a francia bor ízét.

– Nos, mit kívánsz?

A küldönc meghajol.

– Gazdám azt kéri, a tekinteted előtt haljak meg, uram.

Károly a fejét vakarja, s mosolyog közben. Int Stephannak. Megparancsolja, a legnagyobb kímélettel végezzenek a fickóval. Máris érkezik a hóhér, egy vénséges vén rajnai mesemondó, akinek minden éjszaka megjelenik Merlin, a varázsló. S az öreg szép és halálos mesét suttog a küldönc fülébe, aki boldogabban hal meg, mint ahogyan élt.

A következő nap reggelén két fura szerzet ballag a vár felé a pesti síkságon. Mintha különleges hatalommal bírnának, nem tartóztatja őket portyázó tatár vagy török csapat, de még a császári kontingensek őrjáratai is egykedvűen bámulják, mint ballag a két figura a néhány napja elfoglalt kompállomáshoz. Kérdezés nélkül kötnek el egy csónakot, s már eveznek is a túlsó part felé. A Duna másik oldalán a császári őrszem a fejét vakarja. Miféle szerzetek ezek, hogy csak úgy, akárha szórakozásból tennék, kedvtelve ladikáznak a Duna vizén?! Rongyosak, mint vihar előtt az ég. Ám a pillantásuk tiszta, kikezdhetetlen. Az egyikük valószerűtlenül szép férfi, olyan az arca, mintha márványból faragták volna. A másik feje nagy és bozontos. Pilinger Ferenc és Jozef Bezdán talán már tudja, hogy soha nem válnak el egymástól. Egyelőre azonban arrafelé haladnak, hol a legtöbb asszonyállatot tart a hátán a budai völgy. Igen. Arra vették az irányt, hol a kurvák táborától édes a budai szél, dúsabb a völgyek füve, s ahol, ejnye csak, no, minden vakondtúrás illetlenül szétvan túrva, el van lapítva.

Június végére megérkezik a vár alá Hans Karl Thüngen báró a frankokkal, valamint Károly baden-durlachi őrgóf a sváb csapatokkal. A zárt rendben vonuló, komor brandenburgiakat Jochan Adam Schöning vezényli. Szent Iván havának utolsó napjaira Károly herceg kiűzeti a törököket az Alsóvárosból. Huszonhat rettentő réstörő ágyúcső mered a Gellérthegy és a Naphegy finoman ívelő déli lejtőin. A halálos gyűrű bezárult, s kezdetét veszi az, ami egy ilyen ostromban a leginkább kikezdi az idegeket, s amire voltaképpen nem lehet fölkészülni. Ez pedig a folyamatos, még éjszaka sem szűnő ágyúzás, hogy az ostromlottak ne nyugodhassanak meg egyetlen pillanatra sem, ne aludjanak, s ha a kimerültségtől félájultan mégis a vackukra dőlnek, hát minden újabb dörrenésnél rángatózni kezdjen fültövüknél az idegköteg. Amit a bombák és a repeszek a falakkal és az erődítményekkel tesznek, megteszik az idegekkel a dörrenések és a levegő sikoltása. Persze nem mindenkit zavar a folyamatos égdörgés. Aki nincs a várban, annak jóval könnyebb. Angeló, a kurvák királya a szalmazsákján heverészik, és az ágyúdörrenéseket számolja magában. Éppen kerek száznál tart. Néha felszisszen, de nem szól. Irgalmatlan Lenka nyesegeti lábaujjairól a horgas körmöket egy valószerűtlenül nagy, görbe késsel. A férfi a flaska után nyúl, ami ott áll a fekhelye mellett.

Alaposan meghúzza, vagy ötöt ugrik közben az ádámcsutkája. A veres bor a mellére csorog. Irgalmatlan Lenka bugyogva fölkacag.

– Megint összevérezted magad, fenség.

Angeló gondolkodik, megharagudjon-e. Úgy dönt, kegyes lesz.

– Jöjj, gyermekem – mondja böffentve.

Irgalmatlan Lenka a késsel a kezében mászik a férfira.

– Leszúrhatnálak – suttogja.

– Aztán miért tennéd?

– Bűnt követtél el, Angeló.

Irgalmatlan Lenka szeme mosolyog. De vaskos ajkai most összeszorulnak. Kezében remeg a kés. Lassan cirógatja vele Angeló torkát. A távolban lövik a várat. Dörrenésre újabb dörrenés felel.

– Egy kurvát nem szabad szeretni, Angeló – suttogja Lenka.

– Ki mondta, hogy szeretlek, galambocskám?! – nevet Angeló.

Hirtelen kiáltás hangzik, s egy lány rohan a sátorba.

– Ketten vannak! – kiabálja.

– Jól van, no, jól van. Ne üvölts már! – dörmög Angeló, s odébb hengeríti a bosszús Irgalmatlan Lenkát.

– Ketten vannak! – sikoltozza tovább a lány, mintha megkergült volna. Ketten vannak! Na és?! Tán a pápa jött meg a császár kézen fogva, hogy így üvölt ez a ringyó?! Angeló csizmát húz, magára kapja köpenyét, s olyan méltósággal lép a sátra elé, mint egy valódi király. Csípőre teszi a kezét. Nos igen, valóban. Két fura szerzet üldögél a szomszédos sátor árnyékában. Szedett-vedett ruházat, gyilkosok, útonállók járnak ilyen rongyokban. Angeló jelentőségteljesen megköszörüli a torkát. De ezek ketten nem zavartatják magukat. Igen, mintha otthon lennének. Angeló közelebb lép, hogy szemügyre vegye a vakmerőket. Két különös szempár mered rá. Angeló sokat megélt életében, szolga is volt, tündér is volt, de ilyen tekintetekkel még nem találkozott. Megborzong, végig fut a hátán a hideg. Ám mégsem azért király ő, hogy akármi jöttmentektől az inába szálljon a bátorsága. Már ott áll előttük. Hanem ekkor az egyik fickó fölemelkedik. Fiatal, nagyfejű férfi. Ismerős. De még mennyire hogy ismerős! Angeló megdönti a fölső testét, s homloka csaknem nekiütődik a másik arcának. Ki ez? Hol találkozott vele? Angelónak hevesen ver a szíve, a tenyere nyirkos lesz. Tündér volt az idegen, akárcsak ő? A fiatal férfi elmosolyodik.

– Messziről jöttünk, uram – szól halkan.

A varázslatnak vége. Angeló kiegyenesedik. Hát persze. Mindenki messziről jött, ő is messziről jött, Irgalmatlan Lenka is, meg a többi lány, az alattvalói, mind messziről jöttek. Az idegen mögé, a másik alakra pillant. Hosszú hajú, fekete bőrű, szép férfi. Angeló megrázza bozontos üstökét.

– Érezzétek otthon magatokat – mondja aztán széles mosollyal. Ám nyugtalanság költözik a szívébe. Angeló volt tündér, ismeri a fajtájukat. S ezek ketten is valami hasonló szerzetek, tündérek voltak vagy tündérek lesznek. Mindenesetre a két idegennek külön sátrat állítanak. Angeló megparancsolja a lányoknak, bánjanak velük rendesen, s ha lennének olyasmi kívánságaik, hát teljesítsék azokat is. Ám az idegenek egyáltalán nem kívánnak olyan dolgokat, melyeket örömlányoktól szokás. Gyakorta eltűnnek,

néha napokra elmennek, hogy aztán újra ott heverésszenek szótlanul a sátruk előtt, s húst rágcsálva tűrjék, hogy lányok mossák a lábukat és a hátukat. Más egyebet soha nem kérnek. A kurvák különösen Jozef Bezdán hosszú, éjfekete hajáért lelkesednek. Gyakorta fésülik, szagolgatják, s mindenféle kenőcsökkel kenik. Egyszer félmeztelenre vetkőztetik, s borzongó gyönyörűséggel tapogatják fölsőtestén egy rettentő kínzás nyomait.

Angeló lázas boldogsággal irányítja a tábor mindinkább sokasodó ügyeit. A keresztények között hamar elterjed a kurvák híre, s a zsoldosok gyakorta eljárnak hozzájuk. Különösen akkor érkeznek, gyakorta még szökve, a tiltásokat is kijátszva a katonák, amikor a következő hajnalon ostrom várható. Ezek a kemény szívű, érdes lelkű legények úgy akarnak meghalni, hogy előtte még megízleljék a szerelem gyönyörét. S ilyenkor a lányok is kedvesebbek velük, többet és többször engednek, a katonákkal isznak, s engedik azt is, hogy más néven szólítsák őket, egy távolban élő lány, hölgy, vagy dáma nevén, akit a zsoldos a napfényes Andalúziában, Piemontban vagy az esős Brandenburgban hagyott, s akit talán már soha nem fog már látni. Irgalmatlan Lenka segít Angelónak, többnyire ő kezeli a pénzt, ő számol éjszakánként, amikor már a fenség tátott szájjal, nagyokat horkantva alszik.

– Ismerem valahonnan – emelkedik fel néha a vackáról Angeló.

Irgalmatlan Lenka nyugtatja a férfit.

– Ha ismered, hát ismered.

– De honnan ismerem? – mered maga elé Angeló. – Honnan?

Közben egyre erőteljesebben folynak a hadiesemények. Gyávák és kémek szöknek ki a várból. Információk és hazugságok cserélnek gazdát, olykor a legnagyobb képtelenségek terjednek el. Néhányan magyarnak adják ki magukat, az okosabb törökök megtérést és átállást színlelnek, értékesnek tűnő információkat adnak a vár állapotáról, a vízhiányról, az utálatos Abdurrahmanról, aki mindig is jobb volt kereskedőnek, mintsem katonának. A kiszökők nagy részét pedig maga a pasa küldi. Ő az, aki elterjeszti, hogy gyűlölik a katonái, hogy a bukását kívánják, csak hogy a keresztények azt gondolják, könnyebb dolguk lesz így. Abdurrahmant azonban nem gyűlölik az emberei. A védők többször kitörnek a falak mögül, hogy az ostromlók által a vár köré húzott árokrendszereket és tüzelőállásokat lerombolják. Véres és kíméletlen harcok ezek. Szemtől szembe folyik az öldöklés, akit megölsz, annak a vére az arcodra fröccsen, és nem biztos, hogy le tudod mosni. Bent a városban szedik a házak tetejét a nem szűnő ágyúzás miatt. A lakosság egyelőre még nem szűkölködik, különben is, a janicsárok hamar elhallgattatják az elégedetlenkedőket, vagy azokat, akik a vár feladásáról beszélnek. A várban általános a nézet, hogy az élő legnagyobb török hős, Szulejmán nagyvezír hadai előbb-utóbb megsegíti az ostromlottakat. Bulgáriában már gyűjti a hadakat. Június hónap végén török ruhába öltöztetett fiatal rácok négyszáz ürüt hoznak át a vár árkából. Ez érzékeny veszteségnek tűnik, ám a minaretek és a raktárak még mindig roskadoznak a felhalmozott eleségtől.

Az ostromban mindenféle különleges eszközhöz is folyamodnak. Különösen egy Gonzáles nevű tűzmester jeleskedik az ágyúzásban. Rettenetes mozsárjai a Vízivárost bombázzák. Ám akit harc közben lövés, vagy szilánk talál el, nem igen gyógyul meg. Az ostromlók között elterjed, hogy a törökök mérgezett golyókkal lőnek. Ezért aztán

ha foglyot ejtenek, nincs könyörület. Továbbra is rengeteg golyót hánynak a várra. Éjszakánként a dörgéseket visszaverik a hegyek, egyetlen robbanásra legalább három a válasz. Kísérteties fényben ragyog a vár, az ágyúzástól fura, túlvilági tüzek gyúlnak az ég alatt.

Angeló a sátra előtt áll, onnan nézi a borzongató látványt. Irgalmatlan Lenka ott toporog mellette. Angeló egyszerre beszélni kezd. Elmondja, hogy a gyerekkorára már jószerivel nem is emlékszik, de arra annál jobban, hogy szolga volt egy kékszemű, ám annál kegyetlenebb török háztartásában. Sokszor akart szökni, sokszor fogták el. Ilyenkor megverték, halálra ítélték, megkegyelmeztek neki. Aztán egyszer egy ugyanilyen ostromba keveredett Váradnál. Régen volt. De akkor végre sikerült megszöknie a gazdájától, s elkövette a legnagyobb esztelenséget, amit csak tehetett. Bement az ostromlott várba egy lány miatt.

– Miféle lány miatt? – vonja föl a szemöldökét Irgalmatlan Lenka. Angeló megvonja a vállát. Hogy miféle lány miatt?! Hát minden ostromlott várban van egy lány! Csakhogy a váradi várban nem egy lányt talált, hanem egy csecsszopót, egy újszülöttet, aki egy rommá lőtt pajtában feküdt egy kosár alatt. Egy fekete képű idegen pedig, aki bizonyára tündér volt, megnevezte. Pilinger Ferenc, ez lett a csecsszopó neve.

– S ki volt a fekete képű? – kérdezi Irgalmatlan Lenka.

Angeló újra csak megvonja a vállát. Aztán egy hatalmas és hóbortos erdélyi úr szolgája lett, Absolon Demeter urat szolgálta, akit Kornisnak is hívtak. Egyszer az úr Velencében annyira megharagudott, hogy hazazavarta őt és a gyereket. Mert a kicsi elkódorgott valahová.

S ahogy így beszél Angeló már nem is veszi észre, hogy Irgalmatlan Lenka ellép mellőle. A lány dermedten bámul a férfi mögé. Mintha a semmiből lépett volna elő, ott áll mögöttük az idegen, aki miatt Angeló gyötri magát, ott áll mögöttük a nagyfejű, fiatal férfi, s nyilván hallott minden szót, mert úgy néz, olyan különös és kikezdhetetlen tekintettel, melyet Irgalmatlan Lenka még soha nem tapasztalt, pedig hát belenézett ő már egy-két tekintetbe. Mit akar ez az ember? Gyilkolni?! Rabolni?! Megrázná Angelót, aki még mindig háttal áll nekik és motyog magában, de a lány nem tudja fölemelni a kezét, mintha minden ereje elhagyta volna. De nincs is szükség a figyelmeztetésre. Angeló megérez valamit, s fordul. Néhány pillanatig mered csak a fiatal férfi tekintetébe, aztán fölordít. Úgy üvölt, mint a boldog szamár. Öleli és csókolja a másikat, s a meglepetéstől egyelőre mozdulni sem tudó Irgalmatlan Lenka csakhamar kihallja az összefüggéstelen szavak, nyögésbe fulladó boldog félmondatok kavalkádjából a nevet.

Pilinger Ferenc! Pilinger Ferenc!

Irgalmatlan Lenka a fejét csóválva, megvetően fordul el.

– Férfiak – köpi a szót.

– Férfiak – mondja újra a fejét rázva. Előveszi nagy, görbe kését, és komoran nézi, mint csillan meg a fém az égő vár fényében.

Szent Jakab havának kilencedik napján beborul az ég. Az ostromlók egész éjjel hányják a bombát és a tüzes kartácsot. Mintha túl sok lenne a fényből, az éjszakai lángokból és a város tüzeiből, hajnalra lassú, szürke esőfelhők paplanozzák be az eget. S ahogy felharsan az első, tétova kakasszó, esni kezd. Mintha erre várnának a védők is. Még a hajnal szürkületében kitámadnak a törökök. Válogatott janicsár csapatok csap-

nak az ostromlók közelítő árkai és sáncai felé, hol éjjel és nappal folynak a munkálatok. A janicsárok áttörnek a brandenburgiak megerősített vonalain is, s már a császári csapatokat zaklatják. Az ütközet gyors és heves. A brandenburgiak igen sok embert vesztenek, a törököknek sikerült egy császári rondellát is felrobbantaniuk, ám végül maguk is nagy veszteséggel vonulnak vissza.

Este a Szent István templom tornyán tétova lámpafény imbolyog. Lotaringiai Károlynak azt jelentik, hogy a fény jelentése nem egyéb, minthogy a védők már nem bírják tovább. Károly dühösen zavarja el a hírhozót. Tudja, ez a magyarázat egyelőre nem lehet igaz. Arról persze a herceg nem tudhat, hogy a lámpafény egy Jozef Bezdán nevű alaknak szól, aki ezekben a napokban a kurvák táborában lakik, valaha világkém volt, és olyan szép férfi, hogy a lányok vele álmodnak. A valahavolt világkém napokkal ezelőtt üzent Diamontnak. Azt ígérte a lánynak, amikor legutóbb találkoztak, hogy visszatér még egyszer hozzá. Jozef Bezdánnak egyáltalán nem okozott nehézséget, hogy üzenetet továbbítson a várba. Jól ért ahhoz, hogy tekintetek közvetítsék a gondolatait. Amikor egy bajor tüzér dolgát végezve lép ki a francia lányok sátrából, Jozef Bezdán megragadja a grabancát, s szó nélkül magával vonszolja.

– Ne ölj meg, uram! – könyörög a bajor, aki különben nagydarab és erős ember, ám a támadás oly váratlan, hogy az összes ereje elhagyja. Ám Jozef Bezdánnak esze ágában sincs végezni a tüzérrel. A mezőre viszi, hol a tücskök ciripelése, s a vidéket ellepő sáskák rágása hallik csak. Ott aztán maga felé fordítja a bajor sápadt arcát, s tekintetét a homlokának irányítja. A bajor tüzér később szédelegve tér vissza a táborába. Nem érti, mi történt vele, mit akart tőle az különös, szótlan idegen, aki úgy nézett rá, hogy szinte fájt a pillantása. A hajnali ágyúzásban aztán az életét kockáztatva megy előre a várfalakig, s nem törődve azzal, hogy a védők gránátokkal dobálják, tüfendzsikkel lődözik, addig halad, mígnem egy török tekintetét nem fedezi fel, s nem mered bele a másik arcába. Néhány pillanatig tart csupán az egész. Akkor visszatér a tüzelőállásba, s végzi a dolgát, mintha mi sem történt volna. A török katona bent a várban, zavartan dörzsöli a homlokát. Mi történt?! Ránézett az a hitetlen kutya, az életét kockáztatva jött a falak alá, belenézett a szemébe, és nyugodtan visszasétált. Még ilyet! A katona másnap megállítja a palota lépcsőjén éppen felsietö eunuchot, a pasa első szolgáját. Az eunuch, aki fontos hírt visz Abdurrahmannak, meglepődve néz a janicsár arcába. Micsoda szemenszedett szemtelenség ez?! Ám ebben a pillanatban úgy érzi, hogy mintha valami idegen gondolat költözne az agyába. A janicsár már el is tűnt. Az eunuch megrázza a fejét, s maga sem érti, miért, de először a pasa háreméhez lohol, s Diamontot keresi. A lány csodálkozva bámul az eunuch puha, szétmálló arcába. Ám csakhamar elmosolyodik. Olyan a mosoly, mint a nyíló rózsa.

– Jozef Bezdán üzent – szól.

Az eunuch persze tudja, kiről beszél a lány.

– S mit üzent?

– Hogy itt van a környéken, s meglátogat engem.

Így történik, hogy Szent Jakab havának kilencedik napján Diamont fölkapaszkodik a szeles Szent István toronyba, s fényjeleket küld Jozef Bezdánnak. Az egyik kiszögellésben Abdurrahman embere lapul, s szorgalmasan olvassa a lámpafény üzenetét.

Jozef Bezdán néhány nap múlva francia önkéntesnek öltözik. A ruhát Angeló táborában veszi magához. A francia ifjú úgy nézi a szép és erős idegent, mint egy látomást.

A kurva ott kuncog mögötte, kitakart combja még vörös a francia ujjaitól. Jozef Bezdán visszapillant a sátor bejárától. Megvonja a vállát. A francia meg csak áll, s nem érti, miért nem védekezik, miért nem szól az idegenre, hogy ez mégsem járja, egyszerűen nem érti, miért fogta el olyan gyengeség a szép férfi tekintetétől, mit még soha életében nem érzett. S Jozef Bezdán mintha nem tudna arról, hogy a frontvonalak között tartózkodni fölöttébb veszélyes, másnap reggel egyszerűen átsétál a várba. A várvédő törökök észreveszik, és segítenek neki, a kezénél fogva húzzák be a paliszádokon keresztül a falak mögé. Jozef Bezdán mosolyogva bólint, megveregeti a meglepett török tűzmester vállát, s tovább sétál. A török a szakállát csavargatva bámul utána, s valami szelleműző imát mormog közben. Jozef Bezdán nem Diamonthoz megy először. Egyelőre a Mahalléba siet, bejárja a girbe-gurba kis utcákat, elidőzik a kapualjakban, miközben a munkára fogott, az ostromban segédkező zsidókat figyeli. A zsidók fát és vizet, lőszert és élelmet hordanak a falak mögött meghúzódó várkatonaságnak. Néhány vakmerő ifjú, nem törődve a többiek megvetésével, még a harcba is jelentkezik, s az Esztergom Bástyánál szorgoskodik, ahol pedig a legnagyobb a veszély, mert oda hull a legtöbb bomba és gránát, s a várnak ezt a részét támadják a keresztények a legnagyobb vehemenciával. Jozef Bezdán kora délután találja meg Jichak ben Judát. A valaha volt legjobb világkém nem felejti, mit mondott neki a zsidó kereskedő a legutóbbi találkozásukkor. Máig is visszhangzik benne a mondat.

– Ha élsz, hazudsz!

Jichak ben Juda meglepetten bámul a szép, márványos arcba.

– Hogy kerültél ide, uram?

Jozef Bezdán szokása szerint nem válaszol. Csak a homlokán suhan át valami árnyékféle. A zsidó már érti is, mit akar a másik.

– Mutassam meg néked újra a fiam, uram?

Jozef Bezdán bólint. Jichak ben Juda összehúzza magán a köpenyét, s már indul is. Sietősen szedi a lábait, s ha egy őrjárat vagy katonacsapat megállítaná őket, hát kilép mögüle Jozef Bezdán s a tekintetével nyomban szabad utat nyernek. Ábrahám éppen a ház előtt áll, s szórakozottan bámul a Nap vakító fényébe, s közben szótlanul mormog az ajkaival. Úgy áll ott, mint egy költő. Igen, mintha szavalna éppen. Nyurga, himlőhelyes arcú fiú, akinek már pelyhedzik a szakálla. Jozef Bezdán egészen közel lép hozzá. Néz, néz a fiú szemébe. Jól van, amit látni akart, látta. Amit megjegyezni kívánt, megjegyezte. S akkor egyszerre megperdül, mint akit megütöttek. Vajon mit érzett meg a valaha volt világkém? Hiszen csak a minden lében kanál David Mendelson toporog Jichak ben Juda házának sarkánál, kezében kicsi zsákocska. Jichak ben Juda egyszerre azt látja, hogy Jozef Bezdán elmosolyodik. De miféle mosoly ez?! Mint amikor pengét szikráztatunk a Nap tündöklő fényében. Mint amikor a folyó vizének húsából hasítunk egy vödörnyit, de úgy, hogy az a seb soha be nem gyógyul többé a víztükrön, halad a hiány az idővel, bele a tengerbe, bele a végtelenbe, hogy ott is hiány maradjon. Hanem a kicsi David Mendelson is nevetni kezd, teli szájjal kacag, ide-oda leng a szakálla, majd pedig a zsákocskát Jozef Bezdánnak dobja. Jichak ben Juda meg napokig azon tűnődik eztán, vajon mi köze van egymáshoz ennek a két embernek, a szép arcú, titokzatos kémnek és a minden lében kanál David Mendelsonnak, vajon honnan ismerik egymást.

Délután háromkor komoly támadás veszi kezdetét. Három mindenre elszánt rohamoszlop indul az Esztergom bástya ellen. Váltakozó lendülettel, de egyre elkeseredettebben folyik a harc, hogy aztán este hét és nyolc óra között az összes császári ágyú egyszerre megszólaljon, mintha éppenséggel az ég is tüzet szórna a várra. De a golyóbisok ütötte rések mégsem elég nagyok, a mögöttük emelt támfalak nem omlanak be, a paliszádok is erősek. Az ostromlók képtelenek használható átjárót találni az erődítményen. De utoljára még megpróbálkoznak egy általános rohammal. A küzdelem jó háromnegyed óráig tart, s rengeteg halott marad a vár oldalában, angolok és spanyolok is, és persze többnyire császári zsoldosok.

Jozef Bezdán addigra már bent van a palotában. Az eunuch nem meri tartóztatni. Abdurrahmannak éppen az imént adták le a jelentést az Esztergom bástya elleni támadásról, hogy Allah dicsőségére sikerült visszaverni a keresztényeket, megannyi gyaur kutyát küldve a pokol mélységes fenekére, habár az is igaz, az igazhitűek is vesztettek jó és pótolhatatlan harcosokat. Ám a védők bizonyságát adták, hogy elszántak, s hogy a várat semmiképpen át nem adják. A pasa a homlokához emeli a kezét. Annál a kis foltnál időznek az ujjai, amely ott barnáll a sokat imádkozó, a földet naponta többször is érintő mohamedánok homlokán. Hirtelen úgy érzi, magára maradt. S valóban, a tanácsterem üres. Egy rózsaszál éppen most engedi egyik szirmát a szőnyegre. Csönd van odakint. Megszűnt az ágyúzás is, csak egy-két puska dörren bele vaktában az éjszakába. Valahol bagoly sikoltozik magának. A pasa egyszerre meghallja titkára száraz, kelletlen köhintését. Az eunuch ott áll az ajtóban, ám alakja mögül árnyék lép elő, nem vár és nem is kér bejelentést, a pasa már látja is, Jozef Bezdán az, a valaha volt világkém. Megáll az öregember előtt.

– Hát visszajöttél – mormogja a pasa. Aztán hirtelen szegi föl a tekintetét. Orrlikai kitágulnak, mintha szimatolna. Az öregember ütni szeretne, harcolni. De maga sem érti, kiért s mivel.

– Miért?

Jozef Bezdán sóhajt, szép feje oldalra billen, fürkészve, nyugodtan bámulja a pasát. Ajkai mosolyra húzódnak, s kivillan fehér, hibátlan fogsora. Nézéséből egyszerre feltárul a jövő.

– Nem – sápad el egyszerre Abdurrahman, Buda várának utolsó török helytartója.

– Ez nem lehet igaz –mondja, s belekapaszkodik a másikba.

Zihál az öregember, mint aki halni készül.

– De igaz, Abdurrahman – szól életében először és utoljára Jozef Bezdán, aki világkém volt, mégis annyira rettegett a hazugságtól, hogy soha, de soha nem engedte nyelvéről elröppenni a szavak kismadarát. Csak most az egyszer. Mert képtelenségnek tetszett akármi dolog, ami a pasának hozott hírt megmásíthatta volna.

Másnap reggel van már. A Szent Gellérthegy lejtőjén, pontosan a várral szemben, közvetlenül a bajor vonalak mellett húzódik egy alaposan kimélyített közelítő árok. Mindössze egyetlen pisztolylövésnyire van a vártól, úgyhogy védők és támadók, ostromlók és ostromlottak olykor egymás tekintetéből tanulják a félelmet vagy a gyűlöletet, hiszen olyan közel vannak már egymáshoz. Az olasz urat Gemelli Carrerinak hívják, a nápolyi király udvarában tanácsnok, kém és utazó, útleíró és gyilkos, s mindamellett a humanisták nagytiszteletű táborába tartozik. Carreri lenézi a durva és fara-

gatlan németeket, akik lehetetlen nyelven imádkoznak, megveti a jellemtelen, durva és árulásra mindig kész magyarokat. Ezen a délelőttön a humanista újra leereszkedik a közelítő árokba, a lehető legközelebb húzódik a bástyafalhoz, s gyilkos figyelemmel várakozik. A nápolyi úr nem hiába teszi. Többször látta már a vár ablakában föltűnő gyönyörű nőt. Nagybecsű rabszolga lehet, különleges vad. A lány tegnap a mellvédre is kihajolt, s a keresztények táborát figyelte, akárha keresne, várna valakit. Az arcát takaró fátyolt föllebbentette egy csintalan, könnyű szellő, s egy pillanatra láthatóvá vált a csinos pofika, a mélytüzű szem, s a fitos orrocska. Tipikus déli szépség, gondolta akkor Carreri, s jókedvűen elmosolyodott. Mohamed se kívánhatna szebbet. Carreri elábrándozik. Hej, mit nem adna azért, ha csak egyszer is a karjai között tarthatná a némbert! Megtanulná a hölgyike, hogy milyen a finom és sokoldalú dolog a szerelem, ha humanista karjaiban tapasztalja meg az ember. Az itteni népek olyanok, mint az állatok. Bevágják, kivágják, s nagyokat ordítanak közben. Akár az állatok! Brrr!! Végre a vár fölső ablakában újra megjelenik a díszesen öltözött lány. Aggódó pillantásokat vet a keresztény hadak nyüzsgő tábora felé. Vár valakit, ez most már nyilvánvaló. Egészen kihajol az ablakon, s még a szempillájának a rebbenése is látszik. Carreri úr, a humanista az arkebúzával, vagyis a pisztolyával babrál. Már megtöltötte. Éppen emelné a fegyvert, amikor árnyék úszik elé. Bozontos, nagy fejből fürkésző tekintet mered rá. Ott áll mellette egy alak a közelítő árokban. Az olasz mester elcsodálkozik. Na hiszen, ki ez az ágrólszakadt?! Kém? Nyilván az, valami spion lehet. Az idegen megszólal.

– Hiszen az egy nő, uram – olyan a hangja, mintha feneketlen kútból szólna. A nápolyi tanácsnok megvonja a vállát, de aztán úgy néz a nagyfejűre, mint akit megsértettek.

– Úgy bizony, az egy nő – morogja.

– Egy igen szép nő – az idegen nem tágít.

– Egy szép nő – ismétli Carreri.

– Aztán mégis lődözne rá – makacskodik a fickó.

Carreri eltűnődik, a térdeire fekteti a pisztolyt. Mit akar ez az alak tőle? S egyáltalán, úgy töri az olaszt, mintha élt volna néhány évet a csizmaszáron, netán eltöltött volna valamennyi időt jó kedélyű és víg olaszok táraságában. Ah, de mindegy is. Akárki is az idegen, őt ne tartsa föl. S főképpen ne okítsa. Honnan veszi a bátorságot egy ilyen ágról szakadt, hogy őt, a nápolyi tanácsnokot leckéztesse?! Ám amilyen hirtelen fehorgadt a tanácsnok mérge, olyan gyorsan el is illan. Csendesebben, már-már tűnődve mondja.

– Voltaképpen nem is nő az.

– Nem értem – idegen a kócos hajában babrál piszkos ujjaival.

– Háború van. Az ott most csak egy célpont – mondja eltökélten Gamelli Carreri a nápolyi humanista, fölemeli a pisztolyt, céloz s elsüti. Az idegen csak áll, nézi az olaszt, aki ekkor visszapillant rá. Megborzong. Mintha egy kő lenne a fickó arca hegyén. S hirtelen olyan különös érzése támad, mint még soha, egyszerre fojtogató és csiklandozó, egyszerre fájdalmas és kacagtató. Szent Isten, mi történik?! Carreri egyszerre azt érzi, hogy az orra lika kitágul, s mintha valami felhő akarna távozni azon keresztül. Na nem! Ez nem lehet igaz! De hiszen a lelke készül elhagyni a testét, s láss világ csodát, éppenséggel mintha az idegen tekintete, nézése által, mintha az babonázta volna meg,

az csalta volna ki porhüvelyéből a mindenségnek eme benne lobogó fényecskéjét, az ő lelkét. S az idegen ekkor közelebb hajol, s mint a kutya ráharap Carreri lelkének csücskére. Már ahogyan persze lehet a léleknek csücske, sarka, széle vagy oldala. Úgy tehát, amiként egy szélkendőt tartunk a fogunkkal. Carreri nyüszít, szeméből patakzik a könny, homlokát véres cseppekben lepi el az izzadság. Aztán elsötétül a világ, s a humanista ájultan rogy a földre. Éjszaka van, mire magához tér. Fent szikrázik a csillagok erdője. Német zsoldos üldögél mellette. Harákol, aztán beleköp az éjszakába. Az orrát turkálja unottan, de figyelmesen.

– Jól aludt az úr – mondja.

– Micsoda – pislog a nápolyi tanácsnok.

– Olyan jóízűen horkolt, hogy biztosan csodás álma lehetett.

– Azt mondod, csodás? – dadogja Carreri.

– Csodás – vizsgálgatja orrának tartalmát a dragonyos, aztán elfricskázza. – Olyan varázslatos.

Carreri mindeközben sajgó mellkasát tapogatja. Soha nem beszél majd arról, hogy amikor rálőtt egy gyönyörű rabnőre, egy ágrólszakadt fickó foglyul ejtette a lelkét és meggyötörte.

S bent a vár női lakosztályának egyik kicsiny szobájában Diamont haldoklik. Sápadt arcát Saha törölgeti hűsítő kendővel. Az orvos az imént ment el. A lány ajkai közé erőltetett valami fájdalomcsillapítót, s úgy látszik a gyógyszer hat, mert a lány egyszerre abbahagyja a zihálást, megnyugszik az arca, s mióta az a kósza lövedék eltalálta, először szól értelmeset. Saha közelebb hajol.

– Itt van. Érzem, hogy itt van – suttogja Diamont.

– Kicsoda, drágám? – kérdezi Saha.

– Ígérte, hogy még egyszer eljön.

Mintha felhő szállna a nap elé, egyszerre Jozef Bezdán hajol a lány fölé. Szelíden tolja odébb a meglepett Sahát. A rablány döbbenten nézi a szép férfit. Mint a márvány, olyan a férfi arca. Érinthetetlen. Egyszerre mégis szétterül az orcáin, s az orrok tövében a fájdalom, rátelepszik a férfi homlokára, megül a szempilláin, kivirágzik a tekintetében. Diamont fáradtan sóhajt.

– Te ölted meg Ahmedet?

Jozef Bezdán bólint.

– Miért?

A férfi tesz egy kósza mozdulatot, mintha bogarat hessentene az arca elől. A kötést bámulja a lány mellkásán. Átütött rajta a vér. Szinte látja a szivárgást.

– Azért, mert szeretsz engem?

A valaha volt világkém bólint.

– Azért, mert mindig szerettél?

Jozef Bezdán újra bólint, és most már nem kell többet bólintania. Ami történik, több, mint különös. És több is, mint varázslatos. Lehet, hogy meg sem történt, csak beszéltek róla. Saha később akadozva, szinte félálomban meséli el Abdurrahmannak. Diamont Jozef Bezdán utolsó, beismerő bólintására, ahogy azt mondani szokták, kilehelte a lelkét, ám ebben a pillanatban a férfi szeméből egy könnycsepp hullott alá, s a halott lány elröppenő mintegy lelkét befogadta. Ott ragyogott a lány lelke a könny-

cseppben, mely abbahagyta a zuhanást e találkozáskor. Mintha egy drágakő, egyetlen gyémántszemecske, melyet saját szépsége tart a halott föld fölött. S az a könnycsepp nem hullt a Diamont arcára vissza. Nem. A férfi alig látható mozdulattal a tenyerével fölfogta, s a saját szemébe, mint valami tóba, visszadobta.

Az ostrom közben különös szóbeszéd támad a keresztény zsoldosok között. Arról sustorognak és fecsegnek a katonák, hogy a csetepaték és az összecsapások közben időről időre föltűnik egy gyönyörű nő, akit egy iszonyatosan rút törpe vezet kézen fogva. Hogy ilyen nincs is! Hogy annyira meglepő a dolog, hogy még senkise bántotta, senkise tartóztatta föl őket, mintha csak attól kellene tartani, hogy rossz szellemek, netán varázslók, bűbájosok lennének. A törpe folyamatosan karattyol, míg a szépség unottan halad mellette, szenvtelen tekintettel bámulja a háborút. Néhányan azt állítják, hogy tündérek, akik eltévedtek a háborúban, s nem fog rajtuk a tűz, a bomba és a gránát. A szóbeszéd részint igaz. Pep Velemir és a szépséges Della valóban kéz a kézben járkál az ostromban. S valóban. Vep Pelemir csak beszél és beszél, beszámol a kalandjairól, nyomorúságos, mégis kalandos életéről, s közben szórakozottan lép odébb, ha gránát vagy bomba csap mellette. A lány pedig unottan hallgatja, de pillantásra sem méltatja a törpét, habár a kezét soha nem vonja el tőle. Mintha mindegy lenne neki, hogy vezetik, vagy nem vezetik. Egy délelőtt a minden idők legnagyobb spanyol tűzmestere, Don Gonzáles műhelye mellett haladnak el, aki éppen kézigránátokat rakosgat sorba egy faasztalon. A művelet meglehetősen veszélyes. Azért Pep Velemir most is lelkesen fecseg. A spanyol tűzmester döbbenten emelkedik föl. Ki karattyol ilyen tűrhetetlenül? A tűzmester kínjában a szakállát húzkodja. Don Gonzales emlékezni próbál. Ó jaj, az összes malagára, mondja, amit életében a torkán leengedett, hiszen emlékszik már, jól emlékszik, ez az iszonyatosan csúf törpe zavarta össze a számításait egy nap Compostellán. Ő volt az! Don Gonzáles tüzet okád mérgében, s talán ez a törpe szerencséje. Az egyik gránát máris robban, s a tűzmester csak annak köszönheti az életét, hogy tűz a tüzet nem bántja, hogy lángolt a tekintete, s láng lobogott a szájából is. Habár a robbanás méterekre veti. Majd csak másnap tér magához, s aztán átkozódva az egész eget beborító füstfelhőt köhög ki magából.

Pep Velemir megmenekült Don Gonzáles haragjától, de nem menekülhetett meg a saját sorsától. A törpét egyszerre találja el a várból és a sáncokból kilőtt puskagolyó. Az egyik golyóbist egy török harcos, a másik golyót egy császári muskétás lövi ki. A két lövedék egyszerre hatol a törpe testébe, egyszerre üti át elölről és hátulról Pep Velemir kicsi szívét, s eggyé válik abban a szívben, mely mégsem akarja abbahagyni a dobogást, s a vér pumpálását. Erőlködik a kicsiny húsdarab, nem adja olcsón az életet. Pep Velemir úgy érzi, idegen felhők szállnak a szemére. De nem rossz, csak könnyű. Della, a szépség lassan elengedi a kezét. A törpe belecsúszik a sárba. Rá sem néz, nem is szól, s olyan részvétlenül és unottan hagyja magára a lány, mintha soha nem látta volna, mintha nem is neki köszönhetné a létezését. Tovább lépked, ringó alakja eltűnik a füstben és a robbanások kavarta porban. Pep Velemir magányosan haldoklik. Ám nem sokáig. Egyszerre csak meghallja a régi kérdést.

– Jártál már Velencében?

– Nem jártam – lihegi a törpe –, nem jártam Velencében!

Pilinger Ferenc és Jozef Bezdán lassan ereszkedik a kicsi test mellé. Pilinger a törpe feje alá vackol valami rongyocskát, hogy jobban feküdjön. Pep Velemir fölpillant. Megismeri Pilingert, az egyetlen embert Dellát leszámítva, aki végighallgatta a fecsegését. Nem verte meg, és nem rugdosta meg, csak nézett rá azzal a bamba, szomorú szemével, amikor évekkel ezelőtt kurucok megfogták és föllógatták. Igaz, a tatárok is végighallgatták, de az most nem számít. A tatárok azért hallgatták végig Pep Velemir fecsegését, mert nem is hallották igazán. De Pep Velemir nem fecseg többé. Most már csak kérdezni van ereje.

– Hol van? – suttogja a törpe.

– Elment – bólint Pilinger, s közben a hajában turkál.

– Hová ment? – kérdezi Pep Velemir, és a felhők a szemében esőt hullatnak a lelkére. Most a szép Jozef Bezdán hajol föléje. Erősen nézi a kicsi haldoklót. Pep Velemir érteni véli a dolgot.

– Azt mondod, uram, hogy a mutatvány soha sem a miénk? – kérdi a törpe. Pep Velemir feje oldalra billen, néz a szép arcba, átnéz a keserű eső függönyén. A szép arcú férfi bólint.

– Kié hát a mutatvány? – kérdezi a törpe.

– A mutatvány – mondja Pilinger Ferenc – senkié. Ha bárkié is lehetne, nem mutatvány lenne többé.

– A mutatvány tehát mindenkié – mondja egyetértőleg Jozef Bezdán bólogatása is.

A kurvák táborába viszik a haldokló törpét, s lányokra bízzák. A lányok mindent megtesznek a két különös idegennek. Néhány napja a szép arcú férfi egy zsidó zsákocskából fülönfüggőket és gyöngyöket aggatott rájuk. Hamis kövek ezek persze, de mégis csak csillognak, szikráznak. Úgyhogy olyan gonddal veszik kezelésbe a csúf kis törpét, mintha a saját gyermekük lenne. Pep Velemirnek nem fáj a haldoklás, s úgy érzi, oda került, hová az igazhitű törökök vágynak a halál után, a Paradicsomba, szüzek és illatozó virágoskertek közé. S Pep Velemir, aki annyi mindent mondott az életében, aki tudott a hússal mutatványoskodni, aki néha összehordott hetet és havat, aki boldogtalan volt és csúf, de lelkes és jó szándékú, nos Pep Velemir egyszerre azt gondolja, hogy haldokolni a legszebb dolog a világon, hogy soha nem volt még ilyen jó, élni se, de meghalni se, s milyen jó lenne így maradni most már mindörökké. S amíg a törpe ilyesmikre gondol, Pilinger Ferenc a Duna partján ül és vár.

Velence városában Luigi Escapolo Firabolla azokban a napokban, amikor a budai ostrom híre elterjed, egészen furcsa üzenetet kap. Ahogy rendesen szokta, üldögél a mohás köveken, és maghéjat köpköd a csatornába. Bámulja a halkan csobogó vizet. Nem messze tőle részeg zsoldosok hangoskodnak. Díszes hintó fut a paloták felé zörögve. A Doge őrjárata alatt csattognak a kövek. Szokásos nap. Olyan, mint a többi. Ma sem volt utas, ma sem. Sóhajt a törpe, s nyújtózna éppen, amikor enyhén szólva kellemetlen illatot érez. Fiatal lány hajol a füléhez. Luigi ismeri. Franceskának hívják, kurva, és fertőz. Franceskának már kihulltak a fogai, és a szeme is olyan gennyes, mintha mézet csorgatott volna bele. A bőre fekélyes, folyton vakarózik. Már a részeg zsoldosok se igen kezdenek vele. De most ez a Franceska olyan rátartian pislog a csipás szemével, mintha egyenesen a Doge selyemágyából érkezett volna.

– Mi van, Franceska? – köpi a maghéjat Luigi. Megszokta már, hogy gúnyolják, kinevessék. Biztosan most is valami kegyetlen tréfára fogadták ezt a szerencsétlen kurvát, akitől már a kóbor kutya is morogva menekül.

– Indulj el Luigi. Utasod van, Budán – szepegi a lány.

A törpe közömbösen fölnéz.

– Gúnyolódsz, te lány?

Franceska leül Luigi mellé, keresztbe veti a lábait, és révülten mosolyog maga elé.

– Buda. Milyen szép hely lehet. Egyszer volt egy budai férfi nálam. Azóta vagyok beteg.

Luigi nagyon komolyan bámul a kurvára.

– Miért bántasz te engem, Franceska?

A lány megrázza magát, a törpére pillant, a gyűrött, kicsi archoz hajol, s egészen közelről suttogja.

– Mutatványt várnak tőled, Luigi!

– Kicsoda?

De Franceska csak fölvonja a vállát, s közben kifordítja két fekélyes tenyerét, ahogy az olaszok szokták. Luigi Escapolo Firabolla, a világ egyetlen törpegondolása fölnevet. Lágyan megsimogatja a lány haját, aki hálás pillantással követi a kicsi férfi visszahúzódó ujjait. Luigi ért az emberi természethez. Általában a gondolások kiváltsága ez, érteni lélekhez, jellemhez, igen, a gondolások mindig tudják, hogy utasuk hazug ember-e, vagy szívét a jóság vezeti. Luiginak persze nem volt még utasa. De mivel van gondolája, ráadásul nem is akármilyen gondola ez, hiszen a világ legtökéletesebb gondolája az övé, éppúgy birtokában van e kivételes tudásnak. Tudja, hogy a lány nem hazudik. A zsebébe nyúl, s megkínálja a Franceskát maggal. Már alkonyodik, de a törpe, és a beteg, nagyokat köhögő kurva még mindig ott ülnek a csöndesen locsogó kanális partján, s maghéjat köpködnek a vízbe. Néha Franceska fölnevet. Ilyenkor a törpe megsimogatja a haját, s csodálkozva ráz kicsi, csúnya fején.

Másnap hajnalban a velencei vámkapitány álmosan dörzsöli a szemét. Azt látja, hogy a törpegondolás átevez a velencei vámon. A vámkapitány úgy bámul utána, mintha varázslást látna. Az Adria csöndes kék vizén halad, csak halad a törpegondola. Luigit mindenki ismeri Velencében. A vámkapitány még kora délelőtt jelenti a hivatalnak, hogy Luigi Escapolo Firabolla törpegondolás öngyilkos lett, mert beleevezett a tengerbe. Luigi nem lett öngyilkos. Nem minden mutatványnak halál a vége, hahogy a mutatványoknak egyébként igen sok köze van a halálhoz, de legalábbis ahhoz a rettenethez, amely a halállal kapcsolatos. Luigi csak evez, és evez, s néhány nap múltán már a Boszporuszon át hajózik, hogy aztán a Fekete-tengeren keresztül a Duna sokágú deltájába jusson. Nem könnyű fölfelé hajózni egy ilyen hatalmas folyamon. A mocsaras torkolatnál kiköt néhány órára a törpe. Szent Isten! Mennyi legenda és mese ömlik a sós vízbe, mennyi történet csorog a tengerbe ebből a hatalmas, egész Európát bejáró folyóból! És a tenger mind befogadja ezt a sok történetet, hullámokat és áramlatokat csinál belőlük. És csak evez és evez Luigi tovább, mintha egy képtelen világ, képtelen álmában tenné, hol a csodák és a legendák csak a vízzel együtt haladhatnának, hogy végül elnyelje őket a minden hullámot befogadó végtelen és részvét nélküli tenger. Hát nem! Luigi most megmutatja, hogy másfajta legendák is léteznek, nem csak a vízzel

haladók, nem csak engedelmesek, melyek alávetik magukat sodrásnak, örvénynek és szóbeszédnek. Halad és csak halad Luigi, és egy július végi tikkasztó napon megérkezik Budára. Kiköt a parton, téblából göcsörtös karú fűzek között, szótlanul nézi a füstfelhőbe borult várat. A Duna pedig csodálkozik. A folyón talán soha nem kötött még ki gondola. Nyaldossa a kicsi alkotmány oldalát, mintha éppenséggel most vette volna észre, hogy rajta van, hogy használta az erejét, a hullámait. Ráadásul törpegondola ez, és a világ legjobb törpegondolája. Pilinger Ferenc és Jozef Bezdán csakhamar hozza Pep Velemir kicsit testét. A magyar törpe még mindig haldoklik.

– Nem jártam még Velencében – mondja néha.

Gondosan ügyelve minden mozdulatra a gondolába fektetik Pep Velemirt. Luigi Escapolo Firabolla bólint. Utasa van. Haldoklik szegény, de akkor is utas. No és, ahogy hallotta, nem járt még Velencében. Luigi ellöki hajóját a parttól, int a két idegennek, a nagyfejűnek, aki olyan ismerős volt neki, mintha bizony látta volna már, és int Luigi a másik férfinak is, aki olyan szép, mintha márványból faragták volna az arcát. És Pilinger Ferenc és Jozef Bezdán ott állnak a parton, míg el nem tűnik a kicsiny gondola a folyó első nagykanyarjában.

PAPP GYÖRGY: PÁRKÁK

LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR

Július

Hegyi füvek élén,
Fura lapi-félén
Kicsi buta szöcske csak ide-odapattan.
Közeleg a nagyidő,
Rezeg a talaji hő,
Tűzjelek égnek a fénykarikázó távoli napban.
Bezörög a zivatar:
Jön a szele, kitakar!
Dörög is a magas! Ég kusza ostora csattan!
Gyere! Gyere! Fut a nép!
Aki ügyes, az elébb
Szalad el a gyerekesen ügető fürge csapatban!
Kapa-kasza lemarad,
S a mezei madarak
Feredőznek csurig ázott,
Vihar által gurigázott,
Kobakomról tovaröppent szalmakalapban.

Maros-Sárpatakon, 1877 júliusában

Postarét, 1854

Történelem, te vak kötélverő,
Hóhéridőkben hány bölcs érvelő,
Hány rászedett hős vész köteleden,
Te becstelen gőg – kész köpedelem!

Maros-Vásárhelyt, 1879. márcz. 18.

Flandria, őszi brabant

(Anyámnak, Belgiumból)

Maman, tudod, milyen Gent?
Hát Brugge?.... S ősszel Brüsszel?
Kövérke béke terjeng,
S a bürger sörre prüsszent.

Maman, tudod, milyen Gent?
Hát Brugge?... S ősszel Brüsszel?
Ökörnyál-csipke leng el,
Kerülget rőzse-füsttel.

Maman, tudod, milyen Gent?
Hát Brugge?... S ősszel Brüsszel,
Terítve bús színekkel
Szellős levél-abrosszal?

Charleroi – Mons, 1883 októberében

Wiener lied

Klosterneuburg felé, komám,
A Kahlenbergen át,
Tűzz gomblyukadba gázlilás
Gavallér-gerberát!

Klosterneuburg alatt, babám,
Borpincze! Heuriger!
Elméd, ha túl sokat mulatsz,
Majd hétrét hajlik el!

Klosterneuburgban zeng, komám,
Ágoston-rendi dal:
Naná, hogy híg malaszt a ser,
De mégse' szent ital!

Klosterneuburgban búg, babám,
Bús klastrom-orgona...
Világunk álom, köd csupán –
S nem irgalom hona!

Klosterneuburg fölött, komám,
Sűrűbb talán az éj...
Kedved kihűlt, hideg pohár –
Eltörsz, akárhogy élj!

Bécs, 1901 novemberében

Cech

(Az Adriában)

Ötven év:
Törmelék.
Főúr!
Még néhány
Kört!... S elég.

Maros-Vásárhelyt, 1909 szeptemberében

Post scriptum

Asztalfiókban ósdi cetlik.
A vers elindul: botlik, csetlik.
Vén szekreterben ócska cetlik.
A vers elnémul: szókat vedlik.

Maros-Vásárhely, 1909. december 25.

Csangani szépség

(Fu An-kung verse)

Hszienjangban vár szerelmem:
Hangja jajong, szeme szén...
Szempilláin könnycsepp billen,

Csillog, csöppen: őszi holdfény
Szent pagodák ereszén...
(1915)

Tutajosdal a Jangcén

(Fu An-kung verse)

gomolyog a köd a dombon
dana dönög a dorombon
zenebona kel a holdban
fatutajomat eloldtam
fatutajomat eloldtam
tovalebegek a holdban
dana dönög a dorombon
gomolyog a köd a dombon
(1916)

Inter arma

Ma verset írok. Címe: „Inter arma".
Veranda hűsén gyűrött fény ragyog –
Másutt meg elhull földek kincse, barma,
S gyilkolni gyűlnek sürgő méhrajok.

A konyhakertben árnyas béke rezdül,
Csipkés napernyőt bont a bús kapor,
S a múltak fojtó légkörén keresztül
Terjeng a füst, szállong a puskapor.

Különben csend van. Nyár van. Múzsa nélkül
Peng hagymaszár, nő mák, retek, murok!
Míg mások ölnek.... Szilva húsa kékül –
S én verset írnék tán... De nem tudok.
Maros-Vásárhelyt, 1916. június 19-én

SIGMOND ISTVÁN

Elnémult lovak, beszédes csillagok

Nem akartam varázsolni. Nem mintha terhemre lett volna a varázslás, hiszen unalmamban levarázsoltam néha egy-egy csillagot az égről, de mindig az ocsmányabbak közül választottam a megtűrtek egyikét, amelynek tompább volt a fénye és rojtosabb a palástja. Az ég peremére szorult, kiközösített csillagokról azt jegyezte fel a krónika, hogy tulajdonképpen nem is léteznek, csak az elfajzott elmék képzelete szülte őket, s ha valaki mégis látni véli, hogy a káprázatos csillagmiriád alagsorában ott senyvednek ezek a varangy-ronda, ribanc-köntösbe öltözött, hullamerev szemetek, ez semmiképpen sem bizonyítja a létüket, hiszen az égboltozat oly közel van a szentekhez, hogy ebből a közegből már a kezdetek kezdete előtt elkotródtak a férgek, azt a bolygót viszont, amit terraként tartottak számon, joggal lehet a férgek paradicsomának nevezni, a galaxis-atya ugyanis idegyűjtötte az összes hasonszőrűeket, a csúszómászókat, a politikusokat és az embert.

Ezekkel az úgymond nem létező csillagokkal hosszasan el lehetett beszélgetni az életnek nevezett aberrációról, szidtuk Einsteint s a többi zabolátlan gyermeki elmét, akik nem átallottak a végtelenben gondolkodni, s még feltételezni sem tudták, hogy már nincsenek élő csillagok, mindegyikük régóta halott; hogy én szót értettem velük, az semmit sem jelent, ehhez csak hinni kell a halottak abbeli képességében, hogy álmodni tudnak, ahogy én is álmodok, hiszen én magam is már réges-rég halott vagyok. S ha valakinek a kezébe kerülnek ezek a sorok, s az a tévhit zavarná meg az agyát, hogy ő maga életben maradt, hiszen olvas és ujjbegyeivel kitapintja ezt a papírlapot, előbb-utóbb rádöbben a valóságra, mármint hogy mindegyikünk a saját álmában éli az életnek nevezett pillanatot: életet álmodunk magunknak, merthogy nem született olyan élőlény soha, aki túlszárnyalta volna a halottakban buzgólkodó gyarlóságot. Nem mintha ezzel mondtam volna valami újdonságot, mindezeket jól tudjuk mindannyian, csak egyikünk sem beszél róla szívesen, mert az álarcot levetettük az arcunkról, s az agyunkon viseljük, aztán hogy ebből mi lesz, bálványimádás. Egy az Isten, vagy Szókratész bürökkehellyel együtt, olyan mindegy, mármint hogy nektek mindegy, akik olvassátok ezeket a sorokat, s közben szemfedőtök málladozó rostjain átáramlik a talajvíz, ha talajvíz létezik egyáltalán, s nem sorolható őkelme is a fantázia csordogáló bizonytalanságai közé.

Mindezeket azért kellett elmondanom, hogy ellen tudjak mondani önmagamnak, amikor élőnek vélem ezt a gyermeket. Nem tudom, hogy hívják, hogyan került a közelembe, melyik égitestről álmodta ide magát, de szemében ott látszik az örökkévalóság. Nem látszik, rosszul mondom, inkább láttatja magát, nem fennhéjazón, nem dölyfösen, a gőgről még hallani sem hallott soha, de oly állhatatosan ragyog szemében az áhítat, ahogy csak az élők tudják imádni a holtakat, Istent is idesorolom persze, akit kitalált magának az ember, a lelkében őrizte egy ideig,

aztán magával hurcolta a föld alá. Nem mintha szüksége lett volna rá odalent, a holtak lelkéből kivesznek az imák, a gondolat is felemészti önmagát, a szó pedig, a szó megmarad ugyan, de betűkre foszlik, s hogy nem vész el végleg a semmiben, a rögöknek köszönhető, amelyek csökönyösen hisznek az újrateremtésben, így a rögök mindegyike magához ölelt egy-egy betűt, s ha porrá válik minden, a porszemek fogják tovább őrizni a betűk rajzát, halleluja! – mondaná Einstein, gyermeteg lélek, elvakult szellem, nem látja, bizony nem látja, hogy bürökkehelyben születtünk, ebben volt a nyoszolyánk s valamikori életünk.

– Varázsolj nekem valamit.

Nem akartam varázsolni, de attól féltem, hogy tagadó válasz esetén elhamvasztom szeméből a ragyogást, amely, mi tagadás, felsejdített bennem valamit, nem érzést, nem gondolatot, valamilyen megfogalmazhatatlan bizsergést, amely nem az agyból, nem a lélekből, még csak a végtagokból sem fakadt, talán a zsigerek egyikének a jelzése lehet, egy szikra, amelyből fellobbanhat egy majdani gondolat; lehet, hogy tévedek, hiszen csak feltételezés, semmi más, mármint hogy az a bizonyos gondolat esetleg újraértékeli a hajdani léttel kapcsolatos, eddigelé sziklaszilárd tézisek egyikét, a halálból fakadó életet, vagy az életből fakadó halált.

– Mit varázsoljak neked? – kérdeztem kedvesen, huncutul, hogy kedvére tegyek.

– Mindent – válaszolt. – A Mindent.

Dobostortával kezdtem, természetesen. Égő gyertyákat is varázsoltam a tetejére, csakhogy a lángocskák nem pislákoltak, színesek voltak ugyan, de mintha egy fényképről kerültek volna a konyhaasztal közepére. A gyermek szeméből a csillogás tovább ontotta a fényt, de sápatag arcán helyet kapott a megrökönyödés. „Niagara – mondtam –, idenézz!" S ott volt a két részre osztott, hatalmas zuhatag, intettem a gyermeknek, hogy tenyerével tapassza be a fülét, mert a hangok orkánja beledübörög a fülekbe, s a hártyapapír vastagságú dobhártyát átfúrhatják a zajok, csakhogy, hát, igen, a zuhatag zuhatag volt ugyan, de belemerevedett a tájba, hangokat sem hallatott, csak volt, mert lennie kellett, ha már idevarázsoltam a konyhakredenc tetejére. A gyermek szeme fényes volt ugyan, de már nem csillogott, s mintha tartása is megváltozott volna, fejét leszegte, háta meggörnyedt, és lábával türelmetlenül dobbantott a konyhapadlón. Erről eszembe jutott a ló. És máris ott állt a konyhaasztalon. Csikót varázsoltam neki, aprócska mesebeli paripát, lángvörösen lobogó sörényének szikráznia kellett volna, de nem, lobogott az a sörény, és a szikrákat is fogva tartotta a halálba költözött örökkévalóság. Aztán nyerítést akartam varázsolni, de a ló néma maradt, a varázslat nem sikerült ugyan, de a gyermek nem tudhatott róla, nem hallhatta, hogy könyörgésre fogtam a dolgot, ám a ló hallgatott. Azzal vigasztaltam magam, hogy ilyen díszes tortát senki sem készíthetett volna, a zuhatag lélegzetelállítóbb volt, mint valamikor a valóságban, és ez a paripa néma ugyan, de mozdulatlan, de ha behunyod a szemed, gyorsabban száguld mint a képzelet, nyergében istenek ülnek, másokat nem tűrnek meg, hiszen ugyanolyan finnyás, mint a rangkórságban szenvedő, fantázia szülte istenek.

– Tessék, itt van minden! – mondtam büszkén, kevélyen.

– Ez minden? Neked ez a Minden? – Szemében elhamvadt a ragyogás, nem sírt, a fájdalom hangtalanul ugyan, de ott jajongott az ajakán, a szép arcú gyermek rúttá változott, hadonászni kezdett, de közben meggondolhatta magát, karjai görcsösen kimerevedtek, eltorzult arcából áradt a gyűlölet. – Életet varázsolj nekem! Életet! – Nem kért, nem könyörgött, parancsolt, követelt.

Ki ez a gyermek? Miért akarja elrontani a mai álmomat? A semmibe akartam álmodni magam, ahol nincsenek történések, értelmét vesztette a kezdet és a vég, minden csak önmagáért van, s ezt a mindent is semminek nevezik, amely megnyugtatóbb, mint a valami valamiben.

– Életet nem tudok – mondtam –, az élet halott, halottabb, mint az eszme, a gondolat, vagy a csillagok.

– Én tudok – mondta a gyermek. – Tudok életet varázsolni, ha akarok.

– Akkor te vagy Isten – mondtam.

– Lehet, hogy az vagyok.

Intett, s a konyhaajtón belépett anyám, aki már száz éve halott. Ez majdnem olyan, mintha álmomban azt álmodtam volna, hogy álmodom.

– Mit csinálsz itt, fiam? – Hangjában szemrehányás volt, szemében fájdalom.

– Varázsoltam, anyám. Tortát, Niagarát, lovacskát.

– Nem méltó ez egy halotthoz, fiam.

– De hát a gyermek kérte – magyaráztam –, a csillogó szemű, aki Istennek adta ki magát.

– Milyen gyermek, fiam?

Körülnéztem, senki sem volt a konyhában, csak anyám és én. A gyermeknek nyoma veszett, torta sem volt az asztalon, a néma csikó belevetette magát a zuhatagba, s a Niagarát elálmodta tőlem egy szemfülesebb halott.

– Mi lesz veled, fiam? – Anyám hangjában aggodalom volt, kezét simogatásra emelte, tenyerét végighúzta az arcomon, de az érintést nem érzékeltem.

– A hazug halottak zsúfolásig megtöltötték a temetőt, s ezek előbb-utóbb kivesznek a képzeletből is, nemcsak az emlékezetből.

Nem tudtam ellentmondani, nem is volt kinek, anyám eltűnt ebből az álomban álmodott álomból, viszont egy újabb hang riasztott fel, egészen közelről érkezett, rekedtes volt és parancsoló:

– Töltsél már, bazmeg!

Ketten ültünk a kocsmában, a rekedt hangú feje visszahuppant a hamutartóba, az üres üvegek összekoccantak a rázkódástól, a söntés mögött egy álmatag nőszemély pislogott a félhomályban, de azért jól játszottak a szennyes, zsíros foltok a padlón, a falakon, én meg félkönyökre támaszkodva azon gondolkoztam, hogy az a ló vajon miért nem nyerített egyetlenegyszer sem a konyhaasztalon?

SZÖLLŐSI ZOLTÁN

Mint mesében

Győzelmek nélkül éltem,
vonulás vissza máig hóba,
bűnre bűn vereségem,
asszonyom közös Európa.

Csurog le alkonyi ég,
követ is elönt romantika,
tócsa hullámzik, elég,
szélben idegen harmonika.

Torkomban kamasz metrum,
de útjaim fájó visszerek,
örököm testamentum,
bérelem időm és fizetek.

Nem nőtt fel nemzedékem,
villanyfényben s napon őszülök,
költő vagyok, megértem,
azonosnak lennem különös.

Öröklétem mint semmi,
emberre téve Isten terhe,
nyers fára festve lenni:
ikonarcom másnap levesse.

Széthullott mind családom,
Tisza ölelt, mégis szomjaztam,
öledbe szomjúságom
öltem: maghasadás hasadban.

Ötvenkét éve élek,
sokallják, akár kevesellik,
huszonhét éve véled –
tudom, nem ér az idő semmit.

Most hársfákon, kazlakon
sárga fönt a Hold, lusta macska,
képzelem csak s láthatom,
felleggel játszik csillag-mancsa.

Ténfergek, mint mesében,
nyár van, mégis én hóba lépek,
miféle sors ez, szégyen,
jönni a télből s menni télnek.

Versemben aranyodom,
öregszem, szemem hasadozik,
fa lombja udvaromon
hull arcom s nézem hónapokig.

PAPP GYÖRGY: NÉPZENÉSZEK

Domokos Mátyás

Népmesei hős az atomkorban

Veres Péter emlékének tisztelettel

A balmazújvárosi Kadarcs utcából csak úgy csizmásan vezetett föl a miniszteri bársonyszékig népmesébe illő életútja a basaparaszt fiától megesett szolgálólány szerelemgyerekének. Én ezen a fölfelé vezető útján láttam először Veres Pétert. Kamasz fővel, 1945 tavaszán, Makón, ahová egy kis kétfedelű kávédaráló iskolagépen érkezett, mint utóbb megtudtam *Az ország útján* című írásából, s a csordajáráson szálltak le, a folyóparton, talán nem messze attól a helytől, ahol hat esztendővel korábban, 1939. június 29-én, éppen Péter-Pál napján, a Maroson, egy dereglyén a parasztpártot megalakították. Innen jött be gyalogosan a hagyma fővárosába, ahol az egyetlen, aszfaltozott utcán, az akkori Úri utcán kopogott végig a csizmája, amikor én is megpillantottam fényképről már ismerős alakját. Ott volt található a Nemzeti Parasztpárt helyisége, s úgy tódult utána a nép, napszámosok, hagymával vergődő kisparasztok és felesbérlők, vagy ahogy ő mondaná, a „lovaskódusok és félcsipejűek" serege, mint egy közülük támadt paraszt Messiás után, a „kúnsági fi" dallamára harsogva, hogy: „Veres Péter a vezérünk". Szóval ekkor és így láttam először, szívemhez nőtt egyik ifjúkori olvasmányom, a *Gyepsor* szerzőjét: egyoldalú, s mondhatom, hihetetlen író-olvasó találkozó volt ez a magyar élet második világháború utáni dramaturgiájának a rendezésében. Abban a korban, a 20. században, amelynek régóta már az „atomkor" lett az egyik állandó jelzője, s amelynek történései nemcsak a magenergiát de az „emberebb világra, szeretetre, szabadságra" (József Attila) készülődő lelkek reményeivel ellentétben, az ösztönök alvilágának a démonait is elszabadította azóta.

De most nem Veres Péter külső útjának fantasztikumáról akarok kiszínezve beszélni. Nem a népvezérről, s nem az ő belső, szellemi útjának a kritikai-irodalomtörténeti jellemzését szeretném megkísérelni a *Gyepsor*tól, az *Aszály*tól, a *Napszámos énekek*től a *Számadás*on, a *Falusi krónik*án vagy a *Balogh család történet*én és az *Olvasónapló*kon át az *Önéletrajzi történetek*ig és az *Őszi változatok*ig áttekintve a Veres Péter-i művet, amelynek egyedülálló szépségét indulása idején az írások életigazsága mellett, valóban „az életsorshoz való hűség" adta, ahogyan ezt novellái kapcsán már Nagy Lajos is megállapította. Mert valóban a szegényszolidaritás Petőfi esztétikája szerinti szépsége fűti a Veres Péter-i prózát, s gondja a tanulmányait. Annak az embernek a hűsége, aki mindig azonos volt és maradt paraszti önmagával akkor is, amikor tizenkét évesen elszegődtették az újvárosi határban fekvő Vókonya tanyáról a „Hortobágy mellyékére" pásztornak, s az árnyék hosszúságából öt perc különbséggel meg tudta mondani, hogy mennyi az idő; s akkor is, amikor a Kremlben, „a népek bölcs vezérével", Sztálinnal szemtől szemben állva adott meglepő és emlékezetes választ a diktátor kérdésére: – „Hogy tetszik az orosz föld?" – „Nem látom, mert hó alatt van." – Legendás személye

Elhangzott a Veres Péter emlékbizottság konferenciáján a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 1997. december 4-én.

egyszerre volt megtestesítője és jelképe a nemzetből kitagadottak „sorsizgalmának". Kezdetben a papiroson, később a politikában, ami elverte őket az írástól. (Másokkal is megtörtént ez persze, s megtörténik ma is, mert a politika kísértése a velejáró hamistudat-ideológiákkal együtt, úgy tűnik, örök. Őt a népszolgálat, a „népben-nemzetben" való gondolkodás kötelességének az érzete vitte az országos politikába, hogy aztán rajta is beteljesedjék Fülep Lajos kesernyés megállapításának az igazsága, miszerint: elszakadni az írástól könnyű, ellenben visszatalálni hozzá, nagyon keserves dolog. – Dehát pályájára visszatekintve, megérezte ő is, hogyan sorvasztotta benne az írót, még a stílusában is, a politika. „Nem vetted át soha a korabeli publicisztika szólamrendjét – írta Németh Lászlónak, a *Kiadatlan tanulmányok* két vaskos kötetét megköszönő levelében, 1968. augusztus 1-én –, még ha ugyanazokról a dolgokról írtál sem. Én viszont – sajnos – sok helyen átvettem. Nem csak az autodidakta sorsból következett ez, hanem a mozgalmi elkötelezettségből és az ezzel járó ösztönös – ha nem ilyen lett volna, még rosszabb volna – taktikázgatásból is. Én azzal mentegettem magamat, hogy aki harcban él, akár önmagáért, akár valamely ügyért is, annak taktikáznia kell, hiszen az ellenfelei is taktikáznak. Most már úgy látom, a dolog nem ilyen egyszerű...")

S nem akarok azokkal a személyes emlékekkel se előhozakodni, amelyekre mint a magyar irodalom napszámosa, némely könyve szerkesztőjeként tettem szert. Amikor például regénytrilógiája harmadik kötetének szerkesztése közben, még az írószövetség elnökeként, egy nagy fekete Volgán elvitt magával estefelé a Ferenchegyi házába, út közben egy kis kitérőt téve – ha jól emlékszem, Óbuda felé –, mert valakin egy kis kölcsönnel segített, s ezt búzában kérte vissza, s ezt a búzát zsákolta be a sofőr hátul a csomagtartóba. – Vagy ha már Sztálint említettem, annak a nevezetes beszélgetésnek a történetét se eleveníteném fel (egyébként olvasható az Élet és Irodalom 1997. november 28-i számában, Tóbiás Áron megmentett hangszalagjai szövegében), amit kérésemre (mert már annakidején is hallottam róla Cseres Tibortól, Hubay Miklóstól és Sarkadi Imrétől) a fiatal írók lillafüredi találkozóján elmondott nekem is, 1969-ben a miskolci Avas szálló éttermében estefelé, ahol is a pincérek legnagyobb megrökönyödésére félretolta az étlapot és egy liter aludttejet rendelt volna egy karéj beleaprítandó kenyérrel. Egészen Diósgyőrig szalajtottak egy kis pincértanulót, hátha ott, a kohászfröccsök – egy deci rum, egy deci szóda – világában találni még este is nyitva tartó tejcsarnokot.

Hogy nemrégiben még itt volt közöttünk egy csodálatos ember, ifjúságom – és mindnyájunk – „Péter bácsija, a népmesék igazságosztó kisbojtárja", aki „a magyar alkat örök törzsszínét hordozta", ahogyan Németh László mondotta róla, azt nemcsak – jobbára manapság olvasatlan – könyvei tanúsítják, s nemcsak az alakja, figurája köré szövődött igaz mesék, hanem halála után harminc esztendővel a maradék lelkiismeret kínzó kérdései is, amelyekre nem tudunk megnyugtató választ találni, s én ez alkalommal erről szeretnék ejteni, szégyenkezve, pár szót.

Milyen ígéretet, milyen reményeket hordozott ez a csizmás, bajuszos, szigorú-huncut tekintetű és állandó csendőri megfigyelés alatt álló földmunkás parasztember, amikor nagy elméje a világ számára is látható módon megmutatkozott a Népszava vagy a Válasz hasábjain vagy Püski Sándor kiadványaiban és a vezérkari főnökség defenzív osztályának fekete könyvében? A legilletékesebbet idézem, a koronatanút, kora irodalmának minőségelvű, magányos-arisztokratikus író-gondolkozóját – Németh Lászlót: „Az ő erős, bizakodó alakja körül kell az új-Magyarország három osztályának: ér-

telmiségnek, parasztságnak és munkásságnak összefognia. – Írta 1942-ben, a *Falusi krónika* kapcsán. – Én legalább nem tudok senki mást, aki mind a három osztály szeretetét ennyire kivívta és megszolgálta volna... Ember ő, aki a legszebb magyar karrierben sem veszítette el a lába alól a földet, s e gerincet testében."

De mit láthat az idő ködében eltűnt alakja köré 20. századi magyar történelem hullámvasútján zötykölődő utókora, ha egyáltalán emlékezni kíván arra, amit Veres Péter-jelenségnek is nevezhetnénk? Hogy jobban megértessem magam, ismét idézni fogok: egy versből, a Gulyás Páléból: „Veres Péter van ezer, / tízezer és százezer: / jönnek a délibábból, / hortobágyi határból:" No de: *jönnek ma is?* És hol vannak? Nem tízezer vagy százezer, de akár csak száz vagy ezer? Nem az bizonyult-e délibábnak, hogy a modern polgári társadalomszerkezethez való felzárkózás folyamatában a nyílt eszű, tudásra szomjas parasztgyerekekből is toborzódik majd a megújuló magyar értelmiség utánpótlása? Ki tagadhatná, hogy a sokat emlegetett esélyegyenlőség jelszavának a hangoztatói a népi emelkedés liftjét közben azért üzemen kívül helyezték? S ebben azok is hathatósan közreműködtek, akik egykor maguk is ezen a liften érkeztek föl a létezett szocializmus politikai elitjébe. Pedig „ma sincs olyan falu – hogy Móricz Zsigmond egykori szavaival folytassam –, ahol egy Veres Péter ne volna. Persze nem jutottak el a Veres Péter magaslatára, de ugyanaz a forró roham a tudás és kifejezés után." Hol vannak, hol tanulnak, tanulhatnak-e az ezredvégen tisztességes, derék tanítóknak, orvosoknak, agrárszakembereknek vagy egy tisztességesebb erkölcsű média munkatársainak azok a fiatalok, akiket a Veres Péterével rokon „forró roham" vinne a tanulás, a tudás után az ezredvégi Magyarországon? Félő, hogy a „fekete semmire" születnek meg újra a szépre éhes lelkek a nemzetalatti néptengerben, méghozzá úgy, hogy nem is tudnak róla, mert a körülmények a forró roham igényét is kiölték belőlük.

A jelenlegi helyzetet azért érzem duplán reménytelennek, mert az elmúlt évtizedek folyamatos manipulációja a népi emelkedés liftje körül, félő, hogy az eljövendő időkre előre is kompromittálta azt az eszmét, azt a vágyat, azt a történelmileg indokolt politikai stratégiai elképzelést, hogy a történelmi magyar uralkodó osztályok egyik nagy bűnét jóvá tegye az idő, amellyel nemesi majd középosztálybeli kiváltságainak a védelmében kíméletlenül meggátolta, hogy a szabadabb társadalmi fejlődés áramában saját népének arra érdemes fiai előtt is megnyíljon az értelmiségi társadalom felé vezető út. Velünkszületett emberi jogot sértve meg ezzel, mert „az értelmiség örök emberi szerep és nem osztály-jelenség". Bibó István szavai ezek, akit évtizedekkel ezelőtt ugyanez a felismerés, vagy ha tetszik: Németh László diagnózisát alkalmazva, „a tanultak rossz közérzete" – és szociális érzékenysége, lelkiismerete, tenném hozzá – hangolt a nép bajaira, mint annyi más, kiváló szellemet Veres Péter kortársai közül. De a létezett szocializmus kirakat-káderpolitikája, amelyet csak a janicsárlelkek úsztak meg ép bőrrel: az igazán tehetségesek közül azonban jó néhányat mélyen megszenvedtetett, netán össze is roppantott a hirtelen-atmoszféra-változás, ezt a lelkiismereti tiltakozást is kompromittálta mind a mai napig, hacsak nem örökre gyanússá téve. – Ne adja az ég, hogy mindörökre, mert akkor ez lesz „nemzeti nagylétünk" – nagylétünk? nyomorúságos túlélésünk – belső, magunk elől is eltitkolt nagy temetője Mohács és Trianon után.

Nem hinném, hogy demagógiát űzök, amikor megpróbálom kimondani mindannyiunk közös tapasztalatát, hogy a magyar társadalomban ismét eldugaszolódtak a fölfelé áramlás érpályái, s ha szabad így mondanom: vészes vérszegénység fenyegeti is-

mét a nemzet agyát, a társadalom értelmiségét. Titkosított osztályharc folyik, s a tehetség csatavesztéseit most már számokkal is ki lehet fejezni az oktatás, a művelődés lehetőségeinek privatizációját célzó intézkedések következményeiben. A népi irodalom java képviselőinek, népből jötteknek és népre hangolódóknak talán legnemesebb egykori utópiája szenved napjainkban történelmi kihatású vereséget. Ma már erőfeszítés se igen történik annak érdekében, hogy megteremtődjenek végre annak az értelmiségi társadalomnak a keretei, amely a megújuló Magyarországból, Németh László szavával „végre nemzetet csinál, s nem fordított elnyomást". Márpedig e nélkül egészségesen működő polgári Magyarország kialakítása se képzelhető el. A 21. század közepén a Gyepsorról nemhogy a Harvardra vagy a Columbiára nem vezet út, de még talán a nyíregyházi tanárképző főiskola felé is el van torlaszolva a tanulás lehetősége jó néhány arra érdemes fiatal elől, akiknek pedig ott volt a helyük. Legalább ott. Magyarország ebben a vonatkozásban is kettészakad a nagy igyekezetben Európa felé, mintha megfeledkeztünk volna arról az elemi körülményről, hogy mi, igazi vízumunkat Európába a kultúránktól kaptuk. Attól az igénytől, hogy legyenek - és voltak - „kiművelt emberfőink".

Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy mindez, még ha igaz is, semmit sem változtathat ma a világ folyásán. S tudom azt is, hogy túl sok idézettel próbáltam nagyobb hitelt adni gondolataimnak, de úgy éreztem, hogy Veres Péterről szólva ezeket a szomorú vendégszövegeket nem lehet, nem szabad elkerülni, mert szorongatóan érvényesek ma is. Ezért merem befejezésül megkérdezni magamtól is és mindenkitől, akit illet, hogy: - Uraim! nem történt itt valami jóvátehetetlen árulás? S nem keletkezik-e egyáltalán súlyosabb államadósság, mint ami a folyton inflálódó forintokban kifejezhető?

Szerettel és megbecsüléssel köszöntjük a hetvenéves Domokos Mátyást. Hajnali józanság c. legújabb könyvéről Monostori Imre és Vekerdi László írását közöljük a következő számunkban.

„A Tisza-parton mit keresek?"

Ady Endre izgatott kérdését/felkiáltását valószínűleg minden olyan művész és tudós magáénak érezheti, aki vidéken próbál – olykor méltánytalan helyzetben – jelentőset, a „helyi értékrenden" messze túlhaladót alkotni. A Tisza-parton azonban nemcsak a lelki nyugtalanság, hanem az elszántság verse. Ezért is választottuk a híres sort új sorozatunk címéül, melyben a magyar kultúra és tudományosság Szegedhez is kötődő jeleseit kívánjuk megszólaltatni.

„Szeged legnagyobb kincse: a múltja"

BESZÉLGETÉS PÉTER LÁSZLÓ IRODALOMTÖRTÉNÉSSZEL

Irodalomtörténész, nyelvész, folklorista, bibliográfus, várostörténész és újságíró. A 72 éves Péter Lászlót, Szeged város díszpolgárát, a József Attila Tudományegyetem nyugalmazott professzorát sokszínű és szerteágazó életműve alapján nehéz volna egyetlen hivatáshoz kötni. Ha mégis, akkor egyszerűen csak azt mondhatnánk róla: Szegedkutató. Hiszen az ö-zés megítéléséhez, a város utcanévváltozásainak földerítéséhez vagy a jeles polgárok életrajzához éppúgy kaphatunk útmutatást munkáiból, mint ahogyan a szegedi klasszikusok: Dugonics, Tömörkény, Móra, Juhász Gyula, József Attila és Bálint Sándor pályája is pontosan kirajzolódik írásaiból. Életműsorozatának kötetei: a *Szegedi örökség*, *A szerette Város*, a *Szőregi délutánok* és a *Mindörökké Szeged* a Tisza-parti város 20. századi művelődéstörténetének talán legértékesebb krónikái.

– Amikor 1992 májusában díszpolgári címmel tüntette ki a város, ünnepi beszédében „gyüttmöntnek" nevezte magát, mert a felső-bácskai Jánoshalmán született, s csak hétéves korában került családjával a Szeged melletti Szőregre. Melyek a legkorábbi emlékei a városról?

– 1933 nyarán költöztünk Mindszentről – ahol a szegedi nyelvjárás legfőbb sajátosságát, a csak gyerekkorban elsajátítható ö-zést megtanultam – Szőregre. A cókmókunkat kocsik hozták, mi pedig hajóval jöttünk Szegedig. Akkor láttam először a várost. A híd képe maradt meg elsőként bennem. A következő évekből is csak néhány belvárosi üzletre emlékszem, ahová édesanyám ruhát venni vitt el a szegedi iskolakezdés előtt. Bár életem java Szegeden telt el, azóta is, némi kényszerű megszakítással, immár hatvanöt éve Szőregen lakom.

– Balázs Béla egykori Alma Materébe, a Baross Gábor Gimnáziumba íratták be szülei.

Milyen volt akkoriban az iskola szellemisége, ahol egy ideig Babits is tanított?

– Nagyon szerettem ezt az iskolát. Az igazgatónk, Firbás Oszkár kiváló menedzser és iskolaszervező volt. Mindenkit az iskola szeretetére nevelt. Az ország minden részéből olyan tantestületet verbuvált, amely szinte egyedülálló volt. Osztályfőnökünkért, Vajtai Istvánért például Jászberénybe ment el, és kivételes gyorsasággal, tanév közben hozta el Szegedre. Óriási lexikális tudása is volt, bár mint pedagógust nem mindenki szerette. A tantestületből sokan dühösek voltak rá, mert rendkívül sokat beszélt. Délután kettőkor elkezdett egy értekezletet, és nyolckor még mindig ő beszélt. Két kiváló tanár volt rám a legnagyobb hatással: osztályfőnököm, Vajtai István, valamint történelem- és latintanárom, Visy József. Nagyon sokat köszönhetek nekik. Nemcsak tanítottak, hanem személyes példájukkal neveltek is. Későbbi pályájuk is megmutatta, hogy milyen kitűnő emberek voltak. Mindkettőnek egyetemi katedrán lett volna a helye, de 1948 után mellőzték őket. Vajtai később a tanárképző főiskola docense lett, de 1956-i tevékenysége miatt nyugdíjazták. Visy József pedig már középiskolai tanárként egyetemi magántanár lett, és később egyetemi docensi címet kapott. Egykori iskolatársaimmal ma is tartom a kapcsolatot, a Baross Öregdiákok Szövetsége minden hónapban összejövetelt rendez. Elnökünk, Tandori Károly akadémikus, Kossuth- és Széchenyi-díjas kiváló matematikus, díszdoktor, professor emeritus egy évvel alattam járt a Barossban.

– A gimnáziumból egyenes út vezetett a szegedi egyetem magyar–latin–filozófia szakára?

– Regényhősnek beillő, kiváló hittanárom, Takáts Endre – 1944-ben Baja polgármestere, 1956-ban a soproni Nemzeti Bizottság elnöke lett – hatására pap akartam lenni. Mégpedig jezsuita. Sokat olvastam róluk, tőlük. Tizenöt éves lehettem, amikor szegény bátyám, aki a foksáni hadifogolytáborban pusztult el, meglátott egy lánnyal az utcán, s jelentette édesanyámnak: „Mamuka, Laci már nem lesz pap, mert láttam a Mancival sétálni!" Nyolcadik gimnazistaként már tanárnak készültem. Kiváló nevelőim példája is erre ösztönzött.

– Nagy változást jelentett az egyetemi légkör?

– Amikor oda kerültem, megnőtt a szabadságérzetem. A mostani egyetem – sit venia verbo – inkább a középiskolára hasonlít. Az én időmben, 1943 és 1948 között a tanszabadság nemcsak azt jelentette, hogy a tanárok azt és úgy adhattak elő, amit és ahogyan akartak. Sík Sándor óráira mindig megtelt az Auditorium Maximum, mert élvezet volt őt hallgatni. Kitűnő előadó volt, szerette és értette az irodalmat. Mindig rendkívül sok szemelvénnyel érkezett előadást tartani, és kitűnően tudta ezeket előadni.

– Az egyetemi évei meglehetősen viharos történelmi időszakban teltek; mi szűrődött be akkoriban a külvilágból?

– A német megszállás napján, 1944. március 19-én, Kossuth halálának 50. évfordulójára készülve tüntetni akartunk, de Koch professzor, a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) tanárelnöke figyelmeztette a társaságot, hogy nem érdemes ujjat húzni a hatalommal. Emlékszem, megrendített, amikor professzoromat, Marót Károlyt sárga csillaggal láttam. Hamarosan ő is és Sík Sándor is elbujdokoltak valahová, de szerencsére 1945 tavaszán épségben visszatértek. Szemtanúja voltam, amikor Sík Sándor 1945 elején visszatért Szegedre, és Bálint Sándorral a Dugonics téri épület aulájában összeölelkezett.

– *Egyetemistaként milyen életpályáról álmodott?*

– Nem volt határozott elképzelésem. Nyelvészprofesszorom, Klemm Antal beprotezsált a püspöki tanoncotthonba, ahol 1946–47-ben nevelőtanár voltam. 1947-48-ban a parasztpárt lapjának, a Szegedi Friss Újságnak is munkatársa lettem. 1948-ban pedig rövid időre a Kálvária utcai Pázmány Péter Népi Kollégium igazgatója. Előtte már Klemm professzor mellett demonstrátorként dolgoztam a tanszéken. Ekkor úgy látszott, nyelvész leszek, s az egyetemen a szokásos módon végigjárom a szamárlétrát. A doktori értekezésemet 1947-ben Klemm professzorhoz *Szőreg nyelvjárásának hangtana* címmel írtam. Főleg az *ö*-zésről szólt. Erről később önálló dolgozatom is megjelent. Negyvenvalahány év, sok kitérő után, 1990-ben térhettem vissza az egyetemre.

– *Nyelvészként kezdte a pályáját; hogyan lett néprajzkutató, majd irodalomtörténész?*

– 1950-ben Szabolcsi Gábor följelentésére elbocsátottak az egyetemről. Szabolcsit 1943 óta ismertem, a SZEI egyik vezetője volt, lapjuknak, a Szegedi Hídnak szerkesztője. A katolikus diákság hangadójaként ismertük, de a háború után valamilyen zűrje miatt bujdokolni kényszerült. Hamarosan ismét föltűnt a szegedi közéletben, akkor már mint öntudatos kommunista. Az egyetemi könyvtárban kapott állást, de bejárogatott a bölcsészkarra is, mert Baróti Dezső mellé szeretett volna kerülni a magyar irodalmi tanszékre. Nem vettem észre, hogy provokatív kérdéseket tett föl, őszintén beszélgettem vele mindenről. 1950 januárjában egyik alkalommal Sztálint és Lenint hasonlíttatta össze velem. Azt feleltem, amit Németh László írt: Sztálin olyan, mint a szilasbalhási masiniszta. Mint afféle primitív iskolamester, leegyszerűsíti, sematikussá merevíti az elméletet. Elmagyarázza az embereknek a nézeteit, aztán mintegy pecsétet üt rá: Lenint idézi, s ezzel igazolja mondókáját. Lenint politikai zseninek tartottam. Kiváló helyzetérzékével jól irányította a folyamatokat, így győzelemre tudta vinni a forradalmat. Azóta Leninről is rosszabb véleményem van, különösen mióta néhány évvel ezelőtt elolvastam E. Fehér Pál tanulmányát a Kritikában, amelyből kiderült, ő adott utasítást, hogy a valahol vidéken leöldössék a papokat, s a cári család kivégzésében is szerepe lehetett. Lenint most is zseninek tartom, de kegyetlen zseninek. Nem véletlen, hogy a kiváló piarista tudós, Kornis Gyula terjedelmes munkájában, az 1933-ban megjelent *Az államférfi*ban annyiszor hivatkozott rá. Az, hogy Sztálint 1950-ben kisebbnek tartottam, mint Lenint, elég volt *a titoizmus* vádjához. Februárban elbocsátottak az egyetemről. Hónapokig tartó levelezés után tudtam csak meg, mi húzódik meg az ügy hátterében. Végül a pesti egyetem néprajzi tanszékén dolgozó barátaim, Barabás Jenő (utóbb Herder-díjas) és Katona Imre, addig győzködték Ortutay Gyulát – aki amellett, hogy tanszékvezető volt, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöki tisztét is betöltötte –, amíg 1950 decemberében kinevezett Karcagra múzeumigazgatónak. Konflis múzeumigazgatónak hívtuk magunkat többen, akik egyedül voltunk egy vidéki múzeumban. Karcagon a múzeumnak csak a neve volt meg: Györffy Istvánról nevezték el. Némi anyag maradt ugyan a háború előtti gyűjteményből, és a gimnáziumban őrizték. Egy államosított magánház emeletén kapott helyet a múzeum. Először a pásztoréletről sikerült egy kiállításra való anyagot összegyűjtenem, és ebből 1951 októberében, Györffy István fiának, Györffy Györgynek jelenlétében K. Kovács László nyitotta meg az első tárlatot. Karcagon váltam tehát nyelvészből néprajzkutatóvá. Ortutay megkönyörült rajtam, és Szűcs Sándoron is, a „három föld": Sárrét, Nagykunság, Hajdúság páratlan kutatóján, aki évek óta állás nélkül volt. A karcagi múzeum rá várt. Én lettem az ő Keresztelő Jánosa: ahogy Keresztelő Szent János Krisz-

tus útját, úgy készítettem én elő Karcagon az övét. 1952-ben Makóra kerültem, ő Karcagra. Mindketten jól jártunk. A makói József Attila Múzeum igazgatójaként először a névadóra vonatkozó anyagokat kezdtem el gyűjteni. Szerencsém volt, mert dedikált kötetek, képek mellett verskéziratokat is találtam. Így lettem Makón irodalomtörténész.

– *Az ötvenes évek elején élő volt még Makón a József Attila-hagyomány?*

– Sokan éltek még, akik személyes kapcsolatban álltak a költővel. Elsősorban a szerelmei: Espersit Mária, azaz Caca, és Saitos Valéria. Tőlük is kaptam anyagokat. A városnak akkoriban kisebb gondja is nagyobb volt József Attiláénál, hiszen gőzerővel folyt a szövetkezetesítés. De azért hagytak dolgozni. Áprilisban már meg is nyitottam az első József Attila-kiállítást. Ugyanabban az évben jelent meg József Attila összes verseinek kritikai kiadása, s az általam összegyűjtött kéziratokból rögtön tudtam helyesbítéseket, pótlásokat közölni. Ezzel fölhívtam magamra a József Attila-kutatók, Waldapfel József és Szabolcsi Miklós figyelmét. Mindketten meg is látogattak Makón. Waldapfel Józsefet én fuvaroztam Csepel motorkerékpárommal Hódmezővásárhelyre, Kiszomborra, Makóra, végigjárva a József Attila-emlékhelyeket. Írt is erről. Közöltem a gyűjtött anyagból, s így József Attila-szakértő hírébe kerültem. Espersit Caca lehetővé tette, hogy betekintsek apjának, Espersit Jánosnak naplójába. Ő egyszerre volt Juhász Gyula szívbéli barátja és József Attila atyai pártfogója. 1955-ben könyvecskét írtam róla, amelynek a nem hivatalos lektora Révai József volt. Akkor indult az Irodalomtörténeti Füzetek című sorozat, amelynek első száma az én munkám volt: *Espersit János*, alcíme szerint: *Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez.*

– *A két múzsa, József Attila egykori makói szerelmei hogyan emlékeztek a költőre az ötvenes években?*

– Különbözően. Saitos Valéria ágrólszakadt, csalódott, magára maradt öreglány volt, igyekezett megnöveszteni saját szerepét. Úgy emlékezett, a költő csak belé volt szerelmes. Szinte minden szerelmes versről azt állította, hogy József Attila hozzá írta. Sőt azt vallotta, hogy el is akarta őt venni feleségül. Espersit Caca orvos felesége volt, jó házasságban élt, gyönyörű leánya volt, olyan, amilyen ő volt, amikor József Attila látta. Caca mérsékelten lelkesedett József Attiláért, úgy állította be, hogy nem is belé volt szerelmes, hanem csak egy eszményített fiatal lányba. Nem Makón élt akkoriban, hanem elvált édesanyjával Hódmezővásárhelyen, s csak időnként járt át édesapjához. József Attilával tehát ritkán találkozott.

– *Makón sem kellett sokáig maradnia...*

–1954-ben a Népművelési Minisztérium múzeumi főosztályának vezetője, Fülep Ferenc át akart helyezni Kiskunfélegyházára, mert megürült az igazgatói poszt. El is mentem „háztűznézőbe", de kiderült, hogy a múzeum emeletén még tiszti lakások vannak... Karcag és Makó után nem akartam újra száműzetésbe menni, ezért nemet mondtam Félegyházára. Azért tehettem, mert Hencz Aurél, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója 1954 januárjában átvett. Bóday Pállal, Molnár Istvánnal és Trám Irénkével mi alkottuk a könyvtár bibliográfiai csoportját. Bibliográfiákat, katalógusokat készítettünk, kiadványokat szerkesztettünk. Baróti Dezső irányításával ekkor kezdődtek az egyetemen Juhász Gyula összes művei kritikai kiadásának munkálatai. Mivel már József Attila- és Juhász Gyula-közleményeimből tudták, hogy értek a kritikai kiadásokhoz, Baróti kért, kapcsolódjak be a munkába, és helyetteseként irányítsam azt az egyetemi hallgatókból álló munkaközösséget, amely a verseket és a prózai írásokat

a hírlapokból gyűjtötte. Olyanok voltak a tagjai, mint Grezsa Ferenc, Ilia Mihály, Juhász Antal, Kovács Miklós, Krupa András, Kunos Ferenc. Egyetemi tanárok, kandidátusok, gimnáziumi igazgatók lettek... Így jött el 1956, amikor könyvtári munkatársaimmal mindhárman kompromittáltuk magunkat. Ez az állásunkba került; Bóday Pestre, Molnár István Pécsre ment, engem meg 1957 márciusában letartóztattak. Nyolc hónap után szabadultam. A szintén börtönbe zárt Baróti Dezső utóda, a Pestről lejáró Király István akadémiai célhitel terhére visszavett az egyetemre, hogy legyen, aki a fontosnak ítélt Juhász-kiadást befejezze. Ez azt jelentette, hogy nem kerültem státusba, hanem félévente meg kellett hosszabbítani a megbízásomat. Ilia Miskával 1960-ra befejeztük a kritikai kiadás verseket tartalmazó első három kötetét. A mór megtette kötelességét: a mór mehet. 1961-ben szélnek eresztettek. Király István utóda a tanszéken, Szauder József elment Komócsin Mihályhoz, hogy engedélyezzen számomra tanári állást. Komócsin azt felelte neki: tanítani nem enged, de lehetővé teszi, hogy a Somogyi-könyvtárba kerülhessek. 1961 júniusától könyvtáros lettem.

– *Ott lett bibliográfus és várostörténész?*

– Először a folyóiratokat kezeltem, „kardexoltam", vagyis a naponta érkező lapokat lebélyegeztem, nyilvántartásba vettem, és elhelyeztem a raktárban. Keserű öngúnnyal „a Somogyi-könyvtár legkisebb pecsétjének őre" titulust adtam magamnak. A Szegedi Friss Újságba írtam első helytörténeti cikkeimet. Karcagon és Makón tudatosult bennem a helyi szellemi értékek iránti érdeklődés. Amikor 1954-ben visszatértem Makóról Szegedre, az egyetemi könyvtárban kezdtem alaposabban foglalkozni a város „haladó hagyományaival". Ott adtuk ki a *Csongrád megye népe és földje* című bibliográfiát. Amikor a Somogyiba kerültem, úgy éreztem, hogy a város nagy hagyományú bibliotékájának, Tömörkény és Móra egykori műhelyének fontos föladata a város művelődési örökségének föltárása. Első jelentősebb munkám ekkor Tömörkény néprajzi írásainak összegyűjtése és kiadása volt: 1963-ban a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentette meg *Munkák és napok a Tisza partján* címmel a Tömörkény összegyűjtött művei sorozatának zárókötetéként. A címet még a sorozat elindítója, a közben elhunyt Czibor János adta.

– *Milyen viszonyban volt a kiváló szegedi néprajztudóssal, Bálint Sándorral?*

– Az egyetemen fölvettem néhány óráját, de igazából nem voltam a tanítványa. Később alakult ki a barátságunk, amikor már a Somogyiban dolgoztam. Bálint Sándor rendszeresen bejárt nemcsak kutatni, hanem beszélgetni. Kapcsolatunkat barátságnak is nevezném, ha a nagy korkülönbség miatt még lehet barátságról beszélni. Hatvanadik születésnapjára megcsináltam a bibliográfiáját, de nem jelenhetett meg. Kéziratát Bezerédy István igazgató beköttette, úgy adtuk át neki. Köszönőlevelét máig őrzöm. 1974-ben, hetvenedik születésnapja alkalmával a Tiszatájban interjút készítettem vele. Szőregen, az én lakásomban vettem hangszalagra. Koncz János, a megyei pártbizottság ideológiai titkára szememre is vetette: „Nem kellett volna Bálint Sándort szentté avatnod!" 1974-ben már megjelenhetett Bálint Sándor kibővített bibliográfiája. Ezt is fölrótta Csenke László igazgatóhelyettes.

– *Soha nem gondolt arra, hogy elhagyja Szegedet?*

– 1949-ben Ortutay pesti néprajzi tanszékére hívott Dégh Linda. Nem mentem, hanem magam helyett Katona Imrét javasoltam, és ő azután nyugdíjba meneteléig ott is maradt. Később, amikor politikai okok miatt Szegeden szorult a kapcám, a Szépirodalmi Kiadó igazgatóját, Illés Endrét kértem, vegyen oda lektornak. Nem vállalt. Ami-

kor a Somogyi-könyvtárból is kiállt a szekerem rúdja – már kandidátus voltam –, kísérletet tettem, hogy a csepeli tanárképző főiskola magyar irodalomtörténeti tanszékére kerüljek. Beszéltem is a főigazgatóval, Bencédy Józseffel. Nyíltan nem utasított el, de végül nem küldött értesítést. Jószántamból sohasem akartam elmenni Szegedről, csak muszájból. 1956-ban útrakelhettem volna, amint sok barátom el is ment. De úgy lettem volna, mint Baudelaire *Albatrosza*: ha partra tettek volna, csak botladoztam volna. Szegedi gyökereimtől elszakadva mit csináltam volna Amerikában? Mindennap Juhász Gyulával, Mórával, Tömörkénnyel, József Attilával keltem-feküdtem. Nem tudtam máshol elképzelni az életemet. Szüleim is éltek még akkor, őket sem voltam képes itt hagyni. Feleségem hasonlóan gondolkodott.

– *Hogy látja, van Szegednek sajátos karaktere, amely megkülönbözteti más városoktól?*

– Szegedet a krumplihoz hasonlítanám: értékesebb része a föld alatt van. Ami látható, szára meg virága, nem olyan értékes. Szeged legnagyobb kincse: a múltja. A szegedi klasszikusok életműve jelenti ezt az értéket. A város mára jórészt kicserélődött, 1945 és főként 1957 után rendkívül erős beáramlás volt. A város értelmiségének jó része Békésből származott be, szinte békési megszállásról lehet beszélni. Egy korábbi statisztikából kiderült, hogy mára már csak minden hatodik városlakó tősgyökeres szegedi, annyira kicserélődött a lakosság. Ezeknek alig van Szeged-tudatuk, nincsenek élményeik a város szellemi, művelődéstörténeti örökségéből. Ezért tartom fontos feladatomnak, hogy írásaimmal próbáljam ezt az örökséget tudatosítani. Hogy mennyire sikerült, nem tudom. Lehet, hogy csak engem érdekel ennyire, az olvasót nem. De ahogy Ady mondja: „fáradtan bíztatjuk egymást". Szerencsére akadnak azért, akik folytatják ezt a munkát. Elsősorban Apró Ferencre és Lengyel Andrásra gondolok.

– *Sokan nem szívesen vállalkoznak helytörténeti kutatásokra, mert nem annyira látványos munka, s talán nem is tartják túl sokra...*

– Az a tévhit, hogy ez provincializmus. Holott Dugonics András, Kálmány Lajos, Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula, József Attila, Radnóti Miklós és Bálint Sándor életműve nemzeti, sőt egyetemes emberi érték. A világirodalomban több Nobel-díjas író is akad, aki a maga szűkebb világának intenzív, alapos ábrázolásával és egyetemessé emelésével az egész világ érdeklődésére számot tartó életművet alkotott. Említhetném példaként az izlandi Halldór Laxness-t, a szerb Ivo Andrić-ot vagy Solohovot. Mindannyian a maguk kis világát tették górcső alá, s azt mutatták föl a nagyvilágnak. Ezzel adtak példát arra, hogyan lehet a kis világból egyetemesen értékeset, tanulságosat mondani. Meggyőződésem, hogy nekünk is ezt az utat kellene járnunk. Szeged, az ország, Európa, a világ – ezek egyre táguló koncentrikus körök, s ezekbe kell bevinnünk helyi értékeinket.

– *Mit gondol, van a szegedi irodalomnak ma modern Mórája vagy Tömörkénye?*

– Nem pályázom Horger Antal babérjaira, ezért félek olyan ítéletet mondani, amelyet az utókor esetleg nem igazol. Csak a magam ízlése alapján tudok véleményt mondani. A művészetnek, így az irodalomnak is az a specifikuma, hogy rendkívül tágak a határai. Munkácsy éppúgy festő, ahogyan Csontváry vagy Picasso; mint ahogyan Móricz és Örkény is egyaránt író. Más kérdés, hogy hozzám Móricz Zsigmond és Munkácsy Mihály áll közelebb, ami persze nem azt jelenti, hogy Picasso képeit, vagy Örkény bizonyos műveit nem tudom élvezni. A mai irodalommal az a bajom: nem tudom olvasni. Isten bocsássa meg, de számomra – tisztelet a roppant kevés kivételnek –

nem mondanak semmit. Lehet, hogy tévedek, hiszen a magam ízlésének a foglya vagyok, s ebből nem tudok kilépni.

– *A szegedi egyetem mennyire tudja betölteni minden feladatát?*

– Őszintén szólva ebben nagy csalódás ért. Amikor 1990-ben visszakerültem az egyetemi katedrára, próbáltam a helyi színt érvényesíteni, a szegedi irodalmat tanítani. Előadást hirdettem Kálmány Lajosról: egyetlen érdeklődő hallgató akadt. Tömörkényről hirdetett kollégiumomnak két hallgatója volt. Juhász Gyulára és Móra Ferencre már senki sem volt kíváncsi. Nem tudtam a szegedi irodalmi örökséget tanítani, holott úgy gondolom, a szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti oktatásában ezeknek is helyük kell legyen. Idejönnek az ország különböző vidékeiről a jövő tanárai, öt évig tanulnak itt irodalmat, s úgy mennek el, hogy nem látták a város irodalmi emlékhelyeit. Valószínűleg nem is érdekli őket, mert nem szoktattuk rá őket erre a szemléletre. Nem ismerik Dugonicsot, nem ismerik Tömörkényt, Mórát, Juhász Gyulát. Pedig Szent-Györgyi Albert rektori székfoglalójában már 1941-ben megfogalmazta, hogy a szegedi egyetemnek az oktatás, a nevelés és a kutatás mellett van még egy különleges hivatása: „hogy a nagy magyar Alföldnek szellemi központja legyen". Halasy-Nagy József is megírta a Délvidéki Szemlében megjelent kitűnő tanulmányában, hogy a modern egyetem akkor felel meg céljának, ha az őt körülvevő közösséghez szorosan kapcsolódik: „A szegedi egyetem akkor teljesíti valóban legszebben a maga hivatását, ha nem feledkezik meg arról a valóságról, amely legközelebb van hozzá, és amelynek elméleti átvilágítása legszorosabb kötelességei közé tartozik." Bálint Sándor a szegedi népi és polgári művelődési örökség megőrzését, ápolását és terjesztését kiválóan művelte, s a néprajzi tanszéken Juhász Antal és Barna Gábor, a nyelvészeti tanszéken Szabó József most is jól csinálja. A szegedi önkormányzat, a város részéről inkább látok olyan törekvést, amely szolgálja ezt a szellemet. A Mikszáth-évforduló például méltó volt az íróhoz és Szegedhez is. A képzőművészeknek sem lehet mostanában okuk panaszra. Sándor János színháztörténeti munkássága is ebbe a sorba illeszkedik. A Tandi Lajos szerkesztette Szeged ugyancsak dicséretet érdemel.

– *Professzor úr milyen jövőt szánna Szegednek?*

– Szegednek a Dél-Alföld, Bálint Sándor kifejezésével élve „a szegedi nagytáj" igazi szellemi központjává kell fejlődnie. Már ma is az, de még tervszerűbb és átgondoltabb munkára van ehhez szükség. Erre megvan a predestinációja az előzményekből, a rendkívül gazdag szellemi, kulturális, irodalmi, művészeti, történelmi örökségből. Ezt kellene tudatosan továbbfejlesztenie. A 21. század szemmel láthatóan az amerikanizálódás jegyében kezdődik, ez pedig uniformizálódással jár. Ez a folyamat a civilizációs vívmányokban, a technikában, automobilizmusban, telefóniában, Internetben elkerülhetetlen, megállítani, vagy akár csak korlátozni, ostobaság lenne. A farmernadrág nem jelent veszélyt, de a szellem, a lélek, az ízlés gleichschaltolása veszedelmes. Hogy ne uniformizálódjék az emberi szellem és tudat, kell, hogy ezek a sajátos, jellegzetes helyi szellemi eredmények és értékek tudatosak legyenek, és átplántálódjanak a harmadik évezredbe. Ezt a célt akarom írásaimmal szolgálni.

– *Bálint Sándorhoz hasonlóan hetvenen felül is rendkívül aktív, sokat publikál. Milyen tervei vannak a következő évekre?*

– Bálint Sándor élete utolsó évtizedeiben nagy összegezést végzett, mintegy betakarította termését. Én is, úgy, hogy korábbi írásaimat próbálom tematikus kötetekbe

rendezni. Ahogyan a Tömörkényről szóló könyvem tavaly megjelent, szeretnék egy-egy kötetet Móráról, Juhász Gyuláról és József Attiláról közreadni. Róluk negyven év alatt annyit írtam, hogy monográfiapótló gyűjteményes kötetek kerekednének ki belőlük. Szeretném a legutóbbi évek termését is összegyűjtve átmenteni az utókor számára. Az a maradandó, amely kötetbe szerveződik. Ami szétszórva, folyóiratokban marad, nem tud bekerülni a tudományos, irodalmi közélet vérkeringésébe.

– *Munkásságával kapcsolatban elfogadja a pozitivista minősítést?*

– Semmi kifogásom ellene, de nem szabad a pozitivizmust úgy értelmezni, ahogy ellenfelei: puszta adatközlésként. Nem is pozitivizmusnak nevezném, hanem ténytiszteletnek és tényszeretetnek. Adatokat gyűjtök össze, s ezekből vonok le következtetéseket. A ma divatos ellentábor rendszerint fütyül a tényekre, és hasraütéssel elméletekből kovácsol lila dolgokat. A tények húsz év múlva is értékesek és érdekesek lesznek, a lila elméletek pedig semmivé foszlanak, mert ilyeneket akár minden évben újra föl lehet találni. Már Goethe is megmondta: „Szürke minden elmélet, de zöld az élet aranyfája." Az adatokban az élet van. Szívesen gereblyézem össze az adalékokat, hogy belőlük olyan képet vázoljak föl, amelynek mindig van valami mondanivalója, tanulsága. Nem pusztán az adatok érdekesek; ezek csak arra jók, hogy valamilyen gondolatot, sőt – nem szégyellem kimondani – valamilyen nevelő eszmét hordozzanak. Lehet, hogy a 19. századi írók, költők, mint Petőfi vagy Eötvös nézetei némelyek szerint elavultak ma már, de számomra ők az útmutatók az irodalom értelmének, rendeltetésének, hivatásának megítélésében. Lehet a költészet szép szavakkal gyönyörködtető l'art pour l'art játék is, mint például Kosztolányi lírájában, de nem lehet a semmitmondás, az üres léhaság, az öncélú szellemeskedés prédája.

Hollósi Zsolt

PAPP GYÖRGY: SZEGEDI BOSZORKÁNYOK

Szerkesztői asztal

A Magyar Köztársaság elnöke nemzeti ünnepünk alkalmából – kiemelkedő művészi, tudományos pályája elismeréseként – több olyan írónak, tudósnak adományozott kitüntetést, aki írásaival rendszeresen szerepel a Tiszatájban. Szerzőink közül Kossuth-díjat *Lászlóffy Aladár* és *Tandori Dezső*, Széchenyi-díjat *Poszler György* kapott. *Lukácsy Sándor*t és *Tamási Attilá*t a Magyar Köztársaság Érdemrend Tisztikeresztjével, *Csetri Lajos*t a Magyar Köztársaság Érdemrend Kiskeresztjével tüntették ki. József Attila-díjat kapott – többek között – *Bálint Tibor, Darvasi László, Kántor Lajos* és *Thomka Beáta*. Gratulálunk díjazott szerzőinknek!

*

A nagymúltú szlavisztikai folyóiratban, a *Slaviá*ban (1997. 374–75.) Antonín Měštan ismerteti a JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke és a Tiszatáj Alapítvány kiadásában megjelent tanulmánykötetet (A „szükséges népszövetség" a művelődés történetében. Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában) és a Tiszatáj 1996. decemberi számában megjelent Palacký-összeállítást.

*

Néhány szerzőnkről. KRISTÓ GYULA a JATE professzora, a középkori magyar történelem egyik legjobb kutatója. SIGMOND ISTVÁN prózaíró, a kolozsvári Helikon szerkesztője. SZIGETI LAJOS SÁNDOR tanszékvezető egyetemi tanár a JATE-n. PAPP GYÖRGY grafikus és festőművész, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanára.

Májusi számunk tartalmából:

DOBAI PÉTER, KIBÉDI VARGA ÁRON, SÁNTHA ATTILA, TORNAI JÓZSEF versei

DARVASI LÁSZLÓ regénye

CS. GYÍMESI ÉVA, GÁLL ERNŐ, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ tanulmánya

Új regénykorszak?

(ÁGOSTON VILMOS, JÓKAI ANNA, SZIRÁK PÉTER hozzászólása)

Diákmelléklet: TAMÁS FERENC elemzése

Kosztolányi Dezső Ilonka c. novellájáról

Ára: 100 Ft